

MANLIUS JÁNOS

**ADALÉKOK A MAGYARORSZÁGI NYOMDÁSZAT
ÉS KÖNYVKERESKEDELEM TÖRTÉNETÉHEZ**

**IRTA
SENNOWITZ ADOLF**

**BUDAPEST,
PALLAS RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA
1902.**

Bevezetés

A hazai történetírás különböző szakai közt művelődésünk története az, melynek aránylag a legkevesebb művelője akadt mindeddig; magában e szakban pedig *a magyar nyomdászat története* sem dicsekedhetik még ma sem azzal a művelési igyekezettel oly mértékben, a minőben ezt fontosságánál, mint nemkülönben érdekességénél fogva megérdemelne. A mit – különösen újabb idő óta – a szakbúvárlat e téren kiderített s organumaiban napfényre hozott és néha néha hoz most is, legyen ez bármily érdekes és becses, mint megannyi kisebb-nagyobb adalék hazai könyvnyomdászatunk története majdani tüzetes megírásához, de korántsem áll még se mennyiségileg, se minőségileg az előrehaladottság azon fokán, melyet például a német vagy akár a francia szakirodalom nyomdászattörténeti téren már régebben elért. Hiszen – eltekintve attól a «kísérlet»-től, minőnek már 1774–75-ben egy tudós névtelen írta meg és adta ki elsőnek a magyarországi könyvnyomdászat történetének vázlatát,¹ azóta, hogy Németh János latin szakmunkájával alapját vetette meg a magyar- és erdélyországi könyvnyomdászat történetének,² azóta kerek hatvan esztendőnek kellett elmúlnia, míg – hazai s külföldi folyóiratokban szétszórva, vagy kisebb-nagyobb önálló monográfiák alakjában napvilágot látott egyes adalékokon kívül – végre-valahára az első magyar nyelvű hazai nyomdászattörténetet, az 1878-ban megjelent Ballagi Aladárét kaphatta kezébe a magyar közönség! Azóta ismét tizenhat esztendő folyt le, de a magyar tudományos világ, gazdag akadémiaja dacára, mégsem bír egy oly hazai nyomdászattörténettel, mely az eddigi kutatások eredménye összerakásában a létező összes források feldolgozásával s e közművelődési szaktörténelmének mai színvonalán adná elő tüzetesen s kimerítően a magyar nyomdászat fölötté érdekes és tanulságos multját, az ő időnkénti felvirágzásában vagy hanyatlásában, s jelenét nagyszerű fellendületében.³ De igaztalanok lennénk, ha elhallgatnánk az e téren tudományos kutatást, mely a hazai nyomdászat történetére is ma már kiterjeszti figyelmét s búvárlatai eredményét ezentúl mind sűrűbben kezdi napvilágra hozni tudományos folyóiratainkban, minők egyebek közt a «Történeti tár», a «Századok» s legújabban az «Irodalomtörténeti közlemények», de mindezeknél is sűrűbben 1876 óta a «Magyar könyvszemle», melyet e téren az első hely illet meg. Nem szabad megfeledkeznünk Szabó Károlyról sem, a ki örökbecsű «Régi magyar könyvtár»-ával a legbecsesebb alapvető adatokkal hozzájárult a magyar könyvnyomdászat történetéhez.

A multak mulasztásait a jelenkor immár pótolni kezdvén, ez némileg vigasztal bennünket, ha művelődéstörténetünk ama másik, nem kevésbé fontos és érdekes szakára vetünk egy pillantást, mely a hazai nyomdászat történetével szoros, sőt mondhatnók elválaszthatlan rokonságban áll; ha szemlélnünk kell ama súlyos és sajnos hátramaradtságunkat, mely élénk tárul *a magyar könyvkereskedelem történetének* majdnem egészen míveletlen sivár mezején. A magyar nyomdászat történetének csak akadt minden időben egy-két avatott művelője, sőt

¹ Megjelent a «Kayserl. königl. allergnädigst privilegirte Anzeigen aus sämmtlichen k. k. Erblanden» című igen becses és ma már ritka folyóirat 1774. és 1775-dik évfolyamában, néhány számon keresztül ily címen: «Versuch einer kurzen Geschichte der Buchdruckerey in dem Königreiche Hungarn.»

² Joannis Németh Memoria typographiarum inclyti regni Hungariae et Magni Principatus Transylvaniae etc. (8-rét 176 l.) Pestini Trattner, 1818. (Összesen 176 l.) Ugyancsak e derék szaktudósunk s búváruk adott ki nevezett művének kézírata alapján egy évvel könyvének megjelenése előtt a Tudom. Gyűjtemény 1817-iki (első) évfolyama XI-ik kötetében a «Magyarországi és Erdélyi Könyvnyomtatóknak neveik és a hely, a hol, és az idő, a meddig nyomtattak» címen egy 8 oldalnál is terjedelmesebb összeállítást.

³ Nem tartozik feladatunkhoz itt részletesen kitüntetni a magyar könyvnyomdászat történetére vonatkozó összes létező forrásokat, miket alaposan ismerünk s a mennyiben kinyomatvák a legújabb korszakig legnagyobb részt bírunk is; felsorolásukat ezúttal mellőzzük.

legújabbán e téren bizonyos kelletlen túltényésztést is észlelhetni már, mely különösen a nem tudományos művelés compilatumaival legfőlebb a jó igyekezet benyomását teszi a beavatottakra, nagyon hasonlítván a pusztá kérődzéshez, mely egy és ugyanazon takarmány labdacsait forgatja minduntalan szájában és tolla hegyén, a nélkül, hogy csak egy porszemnyit is tovább vinné fejlődésében új adatok előadásával a m. nyomdászat története ügyét. S mégsem mernők állítani az e fajta munkálkodást sem egészen meddőnek s haszonnélkülinek! Bárcsak a magyar könyvkereskedelem történetének is akadnának akár csak ilyfajta művelői! De e téren igazán nagy hátramaradottságban sínlődünk, a min azonban egyrészt nem is csodálkozhatunk, ha tekintetbe vesszük, miszerint e téren a források igazán százszorta gyérebbek és hozzáférhetlenebbek. Ez magyarázza meg különösen e téren azt, hogy a magyar könyvkereskedelem történetének mindeddig nem igen akadhatott sem a tudomány férfainál, sem a szakemberek – a könyvkereskedők – köréből művelője művelődéstörténetünk ezen nem kevésbé fontos és érdekes ágának.

Hiszen miből s mennyiből áll mindaz, a mit e téren s azt is többnyire már harmadazelőtti nemzedékünk egy-két tudós férfia felkutatott s közkinccsé tett? ezt – sajnos, hogy így van – rövid pár sorban el lehet mondani! Bírunk Wallaszky Pál jeles magyar irodalomtörténetén kívül (latin nyelven) egy dolgozatot, «Magyar Országi Könyvtárak a XV-dik Század végéből és a XVI-dik Század kezdetéből» címen, melyet egy B. V. L. jegyű névtelen 16½ oldalon közzétett a «Tudom. Gyűjtemény» 1817. évi (első) folyama VI-dik kötetében, mely az érintett századbeli budai könyvtárak közül tízzel ismertet meg bennünket elég tüzetesen. Ha jól emlékszünk, e becses és alapvető dolgozatnak ugyancsak a «Tudom. Gyűjtem.» egy későbbi évfolyamában folytatója is akadt. – Toldy Ferenc irodalmi berkének II-dik kötetében, a gróf Kemény József «Történeti és irodalmi kalászái»-ban⁴ «Magyar és erdélyi nyomdászok külföldön 1472–1492, s a budai könyvtárak 1484–1525» címmel szinte, s a megelőző dolgozat nyomán, de tudományosabb apparátussal s a budai könyvtárak számát kettővel szaporítva, értekezik hazai könyvkereskedelmünk ezen bölcsőkoráról. Ugyanazt teszi tudós Knauz Nándorunk «A magyar egyház régi mise és zsolozsma-könyvei» című, rendkívül érdekes és tudományos búvárkodó buzgalmat tanúsító monographiájában⁵, valamint Toldy Ferencünk is, ki – bár csak futólag – a magy. tud. akadémia évkönyvei XIX-dik kötete második darabjában közzétett felolvasása alkalmával mint «Visszapillantás a nyomdászat négyszáz éves történetére Magyarországon», szinte megemlékszik a budai könyvtárakról. Végre Ábel Jenő, ezen a magyar nyomdászat és könyvkereskedelem története kárára is oly korán elhunyt fiatal tudós hazánkfia – hogy a külfölddel is megismertesse régi művelődési viszonyaink egyikét – az «Ungarische Revue» 1883. évi harmadik füzetében «Die Anfänge des Buchhandels in Ungarn» címmel, még pedig tisztán könyvkereskedelmi szempontok után indulva s azokat kiemelve, vázolja a XV. és XVI-dik századbeli budai könyvkereskedelmet. Ime könyvkereskedelmünk csupán ezen egy ős korszakával, mely nem terjedt ki többre, mint 42 esztendőre, öt jeles írónk foglalkozott, de könyvkereskedelmünk történetét továbbra is vinni egyikük sem vállalkozott, már csak azért sem, mert a mohácsi vész utáni évszázados viharokban, melyek hazánkban dúltak, – jól tudjuk – az egy reformáció korszakát kivéve, a magyar nyomdászat és könyvkereskedelem nem virulhatott fel sokáig.⁶

Innentől fogva a hazai könyvkereskedelem történetére szolgáló források is majdnem napjainkig egészen kiapadva látszanak. Csak itt-ott szivárog ki búváraink egyéb szaktörténelmi

⁴ Pest. 1862, Emich Gusztáv tulajdona (a 18–46-ik lapon).

⁵ Esztergomban 1870.

⁶ Ide tartozik még tudós Fraknói Vilmosnak «Mária magyar királyné állása a reformatio irányában» című akad. értekezése, melyben tisztázza a György nevű budai könyvtárról fönmaradt azon mesét, mely szerint ez II. Lajos király 1524-iki törvénycikkéből kifolyólag könyveivel együtt máglyán elégettetett volna.

munkálatai közben egy-egy vékonyka forrásér, mely, ha lázas tudvágyunkban mélyebbre ásunk utána – sajna – csakhamar ismét eltűnik a századok feledékenysége homokjában!

Szinte csak újabban kezdenek tudósaink több figyelmet fordítani művelődésünk ezen ágára s igazán örömmel tölti el minden érdeklődő szívét, ha tudományos folyóirataink egyik-másikában időről-időre oly adatokra bukkanunk, melyek használható anyagot nyújtanak hazai könyvkereskedelmünk története megírásához. Dicséret és elismerés illeti meg e téren első sorban a «Magyar Könyvszemlét», mely létezése óta már sok ily becsesnél becsesebb adatot hozott napfényre, s dicséret és elismerés illeti meg névszerint tudós búvárunkat, *iffi. Kemény Lajost* Kassán, a ki e téren már tekintélyes névre tett szert. A létező nyomtatott forrásművek felsorolását bevégezendők, nem hagyhatjuk említés nélkül nagyszebeni tudósunk, Teutsch Fer. dr.-nak «Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen» című nagybecsű és igen terjedelmes dolgozatát, mely az «Archiv»-ban «für Geschichte des deutschen Buchhandels» látott napvilágot.⁷ Csak az benne a sajnálatos, hogy szerző erdélyi szász létére bizonyos animositással s az erdélyi német kultúra előtérbetételével némi nemzetiségi rivalitásból s gyűlölköző indulatból az erdélyrészi magyar közművelődés csökkentő rovására teszi mindazt, a mivel a szászok kultúráját emelni alkalmasnak véli. Sajnos, nem ő az egyetlen, ki, midőn a saját nemzete geniusának mód fölött hódol s azt tömjénezi, addig a magyar irodalom- és tudományosságról vagy csak úgy mellékesen beszél, avagy azt lekicsinyli vagy pedig ügyes módon a német kultúra dicsőségének a koszorújába fűzi bele.

Még tovább megy Kapp Frigyes indolentiájában,⁸ ki műve 220. oldalán Magyarországot, illetve Budát a XVI. század nyomdahelyeiből egyszerűen törölni *rendeli* («ganz zu übergehen ist Ungarn u. s. w.») s ezzel – bár Szabó Károly Régi Magyar Könyvtára I. kötetére hivatkozik s daczára annak, hogy az 1473-iki budai nyomdáról – számos külföldi szakíró után – tudomásának kellett lennie: oly szemérmetlen, rosszhiszemű, epével s gúnnyal elegy történelmi hamisítást követett el, melyért magyar ember méltán megbotráncolozhatnék, ha más részről e német szakíró-kapacitás ostoba érvelései nem tennék őt a nevetség és vastag tudatlanság tárgyává. Egyébként Kapp művében is a magyar könyvkereskedelem csakis azért játszik itt-ott rövidke adatokkal némi szerepet, hogy azt – mint érdemes Teutsch urunk – az All-deutscher Buchhandel dicsőítésére felhasználja! Mindezek daczára mi e két derék szakírónak csak köszönettel tartozunk; mert a mit azoknak a buvárkodása nagy fáradsággal napfényre hozott, ez akkor is becses s színarany marad hazai könyvkereskedelmünk történetére, ha azt az oktan fagyűlölet sarával bemocskolják.

A könyvkereskedelmi szaklapok, különösen a hivatalos közlönyök temérdek anyagot szolgáltatnak hazai könyvkereskedelmünk történetéhez. Ilyenek első sorban a «Börsenblatt für den deutschen Buchhandel», mely ez idén (1902) – 1834-ben megindulván Lipcsében – 69-ik évfolyamát éli. Ennek első 26 évfolyamát (1834–1860) a legkisebb részletekig már évek előtt kivonatoltunk mindarra nézve, a mi a magyar könyvkereskedelem történetére csak némi adatot szolgáltathat. A vaskos kézirat most a magyar könyvkereskedők egyletének van birtokában. Az «Oesterreichische Buchhändler Correspondenz», mely 1859 óta jelenik meg Bécsben (és pedig az 1867-iki kiegyezés óta «Oesterr.-Ungar. Buchh.-Corresp.» címen), különösen addig, míg az összbírodalom könyvkereskedelmének, tehát a magyarnak is volt hivatalos közlönye, szintén sok becses adatot szolgáltat. Ennek csupán I–VIII. évfolyamát (1859–1866) kivonatoztam tárgyunkhoz. Végre a magyar könyvkereskedelem hivatalos közlönye az 1878 óta megjelenő «Corvina», különösen annak régebbi évfolyamai, derék volt szerkesztője, Aigner Lajos úr s több munkatársa közreműködésével (melyek közt szerény-

⁷ Publikationen des Börsenvereines der deutschen Buchhändler. Neue Folge: Archiv (cím mint fönt). Bd. IV, VI, XV.

⁸ Geschichte des deutschen Buchhandels. B. I. (1886).

ségem az utolsó helyet foglalja el) derekasan megfelelt, de már most egy jó ideig – sajna – nem felel meg ama hivatásának is, hogy hazai könyvkereskedelmünk történetére vonatkozó régebbi szétszórt és részben hozzáférhetetlen adalékokat gyűjtse egybe hasábjain.

Sok, még rengeteg sok anyag vár a poros levéltárak és a könyvtárak homályából való kiaknázásra és a feledékenységből illetően való kiemelésre, hogy az együtt összegyűjtve, közkinccsé válván, hivatott feldolgozókra találhasson. De a míg a magyar könyvkereskedelem maga nem lát hozzá e munkához, míg annak nem lesz saját, arra szolgáló közlönye: *«Adattára a magyar könyvkereskedelem történetéhez»*, addig hiába várunk bárkitől és bárhonnan is akár csak egy oly munkát könyvkereskedelmünk történetéről, minő például a Ballagi Aladáré a hazai nyomdászat történetéről. Egy ilyen *«Adattár»* létesítésére pedig első sorban csak a magyar könyvkereskedők országos egylete volna hivatva. Szerkesztését szívesen elvállalnánk mi is, és csupán csak a magunk szerény gyűjteményeiből az első három-négy esztendőre való elégséges anyagot biztosíthatnánk. És csakis ezen adatgyűjteményünk, melyet immár közel 32 esztendőn át hordtunk össze, tette már eddig is lehetővé, hogy nemcsak a jelen tanulmányunk jöhetett létre, de ama tizenegy többé-kevésbé terjedelmes élet- és pályarajz is, melyet a *«Magyar Könyvkereskedők Évkönyve»* eddig megjelent folyamai elé megírtunk, de melyekről a tudományos szakkörök, nevezetesen a *«Magyar Könyvszemle»* diplomás szak-tudósai csodálatos következetességgel eddig még egyszer sem vettek tudomást. De még az Évkönyvünkről egyáltalában sem igen ám! Mindössze az a szerencsénk jutott a nevezett szakközlöny részéről, hogy Évkönyvünk 1893-iki és 1894-iki évfolyamáról volt kegyes bibliográfiai tekintetben némi csekély tudomást venni! Egyébként a nevezett nagytekintetű szakkörök szemében Évkönyvünk kellemetlen szálla kezdettől azért, mert ezen egyesületi kiadvány *könyvészet*e ellen van többé-kevésbé jogosult kifogásuk. Hibánknak ugyanis az róvatik fel, hogy évi könyvészetünk a legtávolabbról sem teljes. Nem is lehet az! Mert mi nem teljes bibliográfiát tudunk, birunk és akarunk nyújtani a tudományos világnak, más szóval, mi magyar könyvárúsok nem is érezhetjük magunkat hivatva arra, hogy a tudományos *országos* bibliográfia ezen *kötelességszerű* feladatára vállalkozzunk, hanem mi csak üzleti körünk számára állítjuk össze Évkönyvünkben mindazon, egy év lefolyása alatt megjelenő irodalmi termékeket, melyeket üzletszerű terjesztésre tartunk alkalmasoknak. A magyar nemzeti muzeumi könyvtár dolga kimerítő és a befolyó köteles példányok alapján egybeállított lehetőleg teljes évi bibliográfiát állítani össze, mely célzatból alapítatott és subventionáltatik a *«Magyar Könyvszemle»*. De ezen feladatával már rég szakított a nevezett közlöny! Miért? Erre tessék a *«Magyar Könyvszemle»* tek. szerkesztőségének *érdemlegesen* felelni!

Egyáltalában mi közönséges laikus napszamosai a magyar irodalomnak: könyvkereskedők és (*«amateur»*?) szakírók egyaránt, nem igen állunk a hivatásos szakbibliografus, de különösen nem a nagyratisztelt diplomás könyvtárnoki gárda előtt valami nagy gráciában. Ők magasztos és kétségen kívül a mienknél sokalta több szaktudást követelő díszes állásaikban specziális külön *tudományos kasztot alakítván*, mivelünk közönséges laikus irodalmi napszamosokkal kerülik az érintkezést, és ha egy nyomdász-szakíró, minő például egy Firtinger Károly, a tudós urakra ráolvassa, hogy Farinola magyar nyomdász nem más mint a vizsolyi biblia nyomtatója, Mancskovics Bálint, akkor csak úgy immel-ámmal ítélik neki oda a pálmát, hogy egy *«eddig ismeretlen nyomdász kilétét»* kiderítette!

Nos hát, nem oda Buda, nagyratisztelt tudós, diplomás uraim! A míg önök, mint a felkutatandó szaktörténeti adatok *forrásainál* dolgozó fölvatatott főpapjai a magyar nyomdászat- és könyvkereskedelem történetének hasonirányú művelőit mellőzik, sőt mondhatnók kicsinyléssel lenézik: addig – biztosra mondhatjuk – nincs kilátása e két rokon szakma történetének arra, hogy alaposan megirathatnék. Ime ott áll kiáltó példaként a nagy német könyvkereskedelem története, melyet sem a velünk oly impertinentiával méltatlanul elbánt szerzője, Kapp Frigyes, sem pedig ennek halálával a lipcsei *«Börsenverein historische Commission»*-ja

mai napig sem birt úgy a hogy befejezni csak azért, mert nem igen akadt oly szakíróra, ki egyszersmind praktikus nyomdász is, könyvkereskedő is lett volna. Kapp Frigyes munkájának első kötete még 1886-ban jelent meg. Azóta a német könyvkereskedelem már 16 évig vár története befejeztetésére! S e példa elegendő annak a bebizonyítására, hogy hivatásos szakíróink is a nem diplomás szakírót se ne mellőzzék, se ne lenézzék. Utóvégre is a magyar nyomdászat és könyvkereskedelem történetének megírása – akármily oldalról nézzük eddig elhanyagolt ügyét – nem is lehet egyes-egyedül egy tudós kasztnak, a magyar könyvtárnokok és azok hozzátartozóinak: a bibliophileknek a dolga. Ehhez nekünk laikus szakírónak is van szavunk s mi részt is kérünk magunknak e munkában! A hivatásos szakírók a *búvárok*, kik a bőven rendelkezésükre álló levéltári s egyéb anyagból napfényre hozzák az adatok nyers aranyát, gyémántját. De ezen kincseknek *kézművesi* feldolgozásában, vagyis a nyers aranyak ötvösítésében s a gyémántnak köszörelésében, mint nemkülönben az amabba való foglalásában a *praktikus* nyomdásznak és könyvkereskedőnek jut nem kevésbé méltánylandó szerepe. Egyoldalú működéssel sem a hivatásos, sem pedig laikus szakírók e téren igaz eredményt elérni nem fognak!

E kitérésünk után – hogy a magyar könyvkereskedelem történetére vonatkozó *kiválóbb* forrásokat megnevezzük – a XVI. és XVII-iki századéra Ábel Jenőnek nagybecsű monográfiája⁹ tartalmaz igen becses adatokat, különösen a felsőmagyarországi könyvkereskedelemre s annak összeköttetéseire a külfölddel. Kovachich Márton pedig a «Magyar Könyvszemle» 1883. évi folyamának 269. lapján olvasható szerkesztőségi pótléka szerint: «Repertorium Manuscriptorum in expeditione historico-litteraria annorum 1810–1812 confectum» című kéziratában (a magy. nemz. muzeumban) azon kormányrendeleteket sorolja fel, melyek a XVIII. századbeli magyar könyvkereskedelem történetére vonatkoznak. Számuk e rendeleteknek nyolc, s egyik fontosabb s érdekesebb a másíknál. – Nagyon helyes a «Magyar Könyvszemle» szerkesztőségének azon megjegyzése, «hogy a hazai könyvkereskedés és könyvnyomdászat történetének alapos megírásához a *levéltári* anyag felhasználása mulhatlanul szükséges». A még létező sok egyéb forrásokat, régebbieket ép úgy, mint az újabbakat s a legújabbakat is, melyeket mind ismerünk s vagy eredetiben, vagy pedig másolatban birunk, ezúttal mellőznünk kell. Általánosságban csak annyit jegyzünk meg, hogy a XVIII-ik század második fele óta az ide tartozó források mindinkább bőségesebben bugyogni kezdenek, s a legújabb korban e tekintetben már vígan folydogáló patakocskává nőtték ki magukat! A magyar könyvkereskedők egylete Évkönyvének az ezideivel együtt már tizenkettedik folyama is tanúságot tehet erről.

S ezeknek elmondása után «Manlius»-unkat a hivatásos és nem hivatásos szakírók, mint nemkülönben a kar- és szaktársaink szíves figyelmébe ajánlunk. A kritikától nincs mit félnünk s csak örvideni fogunk, ha az minél szigorúbban s alaposabban meg fogja bírálni monográfiánkat.

Esztergomban, 1902. évi márczius hó elején.

A szerző

⁹ A bártfai sz. Egyed temploma könyvtárának története. Budapest, Akadémia, 1885. Több helyen.

Manlius János 1530(?)–1604

A XVI. századnak Európaszerte vívott szellemi küzdelmeiben, melyek egyfelől a humanizmust juttatták diadalra a középkor ósdi scholasztikája fölött, másfelől pedig a hitbeli reformatiót eredményezték, a nyomdászatnak s könyvkereskedelemnek egyike a legkiválóbb szerepeknek jutott. E hatalmas két tényező nélkül sem a humanizmus, sem a reformatio nem terjedt volna el oly gyorsan s oly széles körökben, a minőben az akkori civilizált népek közt tényleg elterjedt. Méltán megérdemli tehát a közművelődés e két tényezője s annak apostolai, hogy a történelem velük érdem szerint foglalkozzék s azoknak áldott emlékét megörökítse, kik egykoron mint nyomdászok s könyvkereskedők egyaránt résztvettek az emberiséget a szellemi sötétségből a tudomány és haladás világosságához vezérlő áldásos nagy munkájában.

Azok díszes sorából pedig, kik a XVI. század ezen szellemi átalakulásánál oly nagy érdemeket szereztek maguknak s kiknek ügybuzgóságánál s fáradozásainál csak saját egyéni szenvedésük s néha a martíromsággal egyenlő balsorsuk volt nagyobb: a XVI. századi nyomdászok, kiadók és könyvárusok sorából ezúttal egy oly férfit – bár nem volt magyar – emelünk ki, a kire különösen ráillik az, amit a tudomány és felvilágosodás e nélkülözhetetlen napszámásairól épp most elmondottunk. És mert e férfiú közel egy negyedszázadig hazai irodalmunkat is szolgálta: megérdemli, hogy neve tisztelettel említessék, emléke méltóképpen megörökítessék s az utókorra hagyassék.

E férfiú Manlius János, a XVI. század második felének egyik kiválóbb nyomdásza, könyvkiadója s könyvárusa. Ő ragadja meg legjobban figyelmünket nem kevésbé érdemes kor- és kortársai közül, úgy mozgalmas, sokat hányatott élete, mint nemkülönben sokoldalú hivatásos működése miatt. Manlius Jánosban legjobban képviselve látjuk a XVI. század nyomdászatának s vele egyetemben könyvkereskedelmének azon tipikus alakját, mely az akkori viszonyokhoz képest nyomdászt, kiadót és könyvárust *egy személyben* összefoglalja s ilyennek mutatkozik be nekünk. Mi *őt* tartjuk *kora* legmozgékonyabb, legfáradhatlanabb s legvállalkozóbb nyomdászának, kiben a derekas képzettségű nyomdász a hitbuzgó protestáns, a vállalkozó kiadó a fáradhatlan, semmitől vissza nem riadó szemes és élelmes könyvárusítóval párosul. Kora nyomdászatának s az azzal még szoros kapcsolatban lévő könyvkereskedelmének minden sajátos berendezése, üzletvitele, jó és rossz tulajdonsága összpontosítva ő benne jut legfeltűnőbbben kifejezésre s ez oly közvetlen hűséggel tükröződik vissza egész pályafutásában is, hogy ismerve az egy Manlius Jánosét, tiszta képet alkothatunk magunknak kora egész nyomdászatáról s könyvkereskedelméről. Kor- és kortársai közül például a Huszár Gálok, a Bornemisza Péterek, az apostolkodó protestáns papok magánnyomdászati működését, a két Hoffhalter és Mancskovics Bálint a bérnyomdászatot képviselik első sorban, mi mellett a könyvkereskedelmi üzem szempontjai csak másodrendűek. Manliusunknál ellenben e két hivatás lép háttérbe s ő benne *egy személyben* látjuk a külfölditől semmiben sem különböző nyomdász, kiadó és könyvárus-üzletember inkarnációját – minden jó és nem jó tulajdonságokkal, miket ugyancsak kora viszonyai rákényszerítik egész pályafutására s működésére. Ami már most ezt illeti, ez két időszakra osztandó: az első eredetével, nevével, valamint első nyomdászai s könyvárusi fellépésével foglalkozik a külföldön s hazájában Krajna hercegségben 1582-ig; a második időszak Manlius magyarországi működésére esik s 1582-től 1604-ig terjed.

I.

Manlius János eredete, neve és első nyomdászti s könyváruusi föllépésétől kezdve, egészen Laibachból való kiűzetéséig (1582-ig)

Csak tökéletlen, mintegy háttér és keret nélküli képét nyújtánánk Manlius magyarországi működésének, mely minket első sorban érdekel, ha csakis erre szorítkoznánk. Így tehát Manlius egész pályafutásának az előadására van szükség, hogy ismerve külföldi működését, kiegészítve, kidomborítva tűnjék fel előttünk minden vonatkozásaival, előzményeivel, következményeivel az ő majdnem huszonöt évre terjedő nyomdászti s könyváruusi szereplése Magyarországon. Szükség van arra különösen azért is, hogy kimutassuk, miszerint Manlius nyomdászművészete mellett (akkor még annak tartatott) tényleg könyvkiadó és árusító is volt, mielőtt 1582-ben hozzánk szakadt, s hogy nálunk is a könyvkereskedelem képezte keresetének egyik főforrását. Mert – mint alább látni fogjuk – ez magyarázza meg leginkább az ő gyakori utait s kitölti azon időbeli hézagokat is, melyek nyomdászati működésében többször mutatkoznak.

Ezen első, vagy Magyarország előtti időszakra nézve, az általunk használt forrásokkal alant számolunk be,¹⁰ megjegyezvén, hogy azokat nem nevezzük meg, melyekre az alantikban történik hivatkozás, s melyek túlnyomó részben hiteles levéltári adatokból állnak.

Manlius János eredetét, mint egyáltalán élete körülményeit mély homály fedi. Némelyek németnek tartják. Egy Hans Rudolf Mannelről a német irodalom történetéből tudjuk, hogy a svájci Erlach helységeből való és népköltő volt. Tőle van «Das Weinspiel» című költemény (1548), melyet Odiaga Tivadar újra kiadott 1892-ben. (Neudrucke deutscher Literaturwerke des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Berlin, Niemayer.) E kiadás bevezetésében a költő életrajza is van röviden közölve, két neje s gyermekei megnevezésével. De oly adatra benne nem akadunk, melyből a mi Manliusunknak e családból való leszármazását megállapítani lehetne. Kukuljevic (az ő Arkiv-jában) az egyetlen, aki némi világosságot vet Manlius eredetére, midőn azt vallja, hogy «e nyomdász saját följegyzései szerint született vagy Krajnában, vagy a tenger mellék valamelyik helységében. Már 1472-ben egy Rék városi hivatalos iraton találkozunk egy Manlius Bertalan nevű jegyzővel.» Hogy hol található Manliusnak e saját följegyzései, ezt Kukuljevic nem említi. Mindamellett mi hajlandók vagyunk hitelt adni ez adatnak, miután tudjuk, hogy Manlius Truber Primussal, Krajna reformátorával sűrűbben érintkezett, s mielőtt Laibachon megtelepedett volna, a németországi Ungnad-féle szlovén nyomdáknak Urachban és Tübingiában dolgozott mint szedő, mit nem tehetett volna, ha a szlovén nyelvet nem bírta vala tökéletesen. Egyébiránt Falkenstein is említi egy Manlius nevű nyomdászt,¹¹ Sebestyén keresztnévvel, ki 1494-ben Velencében nyomdászkodott. Ez persze nem a mi Manliusunk, ki az időben még nem is volt a világon.

Családi nevét illetőleg, ő maga többféleképen szokta volt azt kitenni nyomtatványaira. A szlovén nyomdatermékein Mandele-nek nevezi magát, és ez volt bizonyára eredeti családneve is. A németeken majd mint Mandl, Manuel, de többször mint Mannel fordul elő (Männel is); aztán kora szokásához képest Manlius-ra latinizálja nevét, s azzal él különösen magyarországi működése alatt.

¹⁰ Geschichte des Deutschen Buchhandels in Krain. Von P. von Radics (Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels Bd. VI. (Leipzig, 1881.) – Mittheilungen des histor. Vereins für Krain. Redig. von Dr. V. F. Klun. Jahrg. 1851., 1852., 1854 – P. J. Schafarik. Geschichte der südslavischen Literatur u. s. w. Bd. I. (Prag 1864.) – Aug. Dimitz. Geschichte Krains. 2 Bde. (Laibach, 1875.) – Arkiv za povéstnicu jugoslavenska. Red.: Ivan Kukuljevic. I. Zágráb. (Délszláv történelmi tár.) – Ugyanettől: Varasdin, (horvátul) Zágráb. 1857. – Denis, Nachträge zu seiner Buchdruckergeschichte Wiens. Wien. 1795. stb.

¹¹ Falkenstein, Dr. Karl «Geschichte der Buchdruckerkunst». Leipzig, 1840.

Hogy hol tanulta a nyomdászatot, arra sincsenek adataink. De volt neki egy földije, a laibachi születésű Mravlja Lénárt (Leonhardus Maraula latinizált névvel), ki németországi egyetemi tanulmányai közben elsajátította a nyomdászat művészetét, annyi más diák társa módjára, s 1563-ban Ungnad urachi szlovén nyomdájában segédkezett. Bizonyára Manliusunk is így és ott tanulta meg a nyomdászatot s Mravlja kollegájával Ungnad nyomdájában ismerkedvén meg, később, midőn Laibachban már saját üzletével birt, Mravlja is jött hozzá munkásnak. Hogy e két szakférfiút mennyire fűzte egymáshoz a barátság, azt alább látni fogjuk.

Manlius 1562-ben Württembergából Laibachba jött Truber Primussal, kit az ottani protestánsok papjuknak hívtak meg. Akkor azonban még nem volt nyomdája s csupán könyvkereskedést nyitott a főpiacon. Hogy honnan merítette mégis Faragó, nyomdász szakíró azon, a «Grafikai Szemle» 1897. foly. 90-ik lapján közölt adatát, hogy t. i. «Hofhalter Rafael bécsi nyomdász és betűöntő 1552 óta (talán 1562 óta!) szállít titokban betűanyagot a laibachi protestánsoknak?», ezt csak Faragó szaktársunk mondhatja meg. Főárúit a németországi Urachban Ungnad nyomdájából kikerült szlovén nyelvű protestáns ájtatossági s iskolakönyvek képezték, melyeknek buzgó terjesztésére kötelezve volt. Nyílt boltot tartott s könyveit, mint előde Stegmann Lénárt, Augsburgból hozatta, valószínűleg *Willer György nagy szortimentjétől*. Üzlete virágzásnak indul s hogy egyéni tulajdonságaival kivívja magának a krainai rendek és Laibach tanácsának becsülését, bizonyítja az, hogy polgárjogot nyer. Dalmatin szlovén reformátor, a bibliának fordítója és hírneves krainai író, kinek érdekében állt, hogy Laibachban művei kinyomatására nyomda állíttassék fel, mint nemkülönben Khisl János Kaltenbrunn várának az ura, kinek szép nagy könyvtára volt s Manlius jóakarói s vevői közzé tartozott, addig biztatták Manliust, hogy rendezzen be nyomdát, hogy 1575. évi április havában csakugyan eziránti kérvényét benyújtotta a krainai rendek házához, melyet az e hó 21-én tárgyalván,¹² Manliust kérvényével elutasította. Ez azonban a protestáns rendeknek csak amolyan hivatalos formája vagyis fogása volt, melyre az akkori, a protestánsokra oly nehéz időkben a kormánnyal szemben szükség volt. Mert tényleg Manlius megkapta a kérvényezett engedélyt s még az 1575-iki évben új nyomdájából, az elsőből, mely Laibachban, illetve egész Krainában alapított, négy munka került ki. E nyomda első terméke, s az első könyv, mely Krainában nyomtatott, Jézus Sirach bibliai könyvének egy szlovén fordítása volt. Nem tartozik dolgozatunk ezen korszaka keretébe, hogy Manlius nyomdája termékeivel bibliografiaiilag bővebben foglalkozzunk. Saját kiadványait azonban, kiadói működése kitüntetése érdekében nem mellőzhetjük. Az 1575-ben nyomtatott négy munka közt csak egyet tartunk Manlius saját kiadványának: *Salicetis Rede gegen die Türken*; a többi három mások költségén nyomtatott Manlius sajtóján. A rákövetkező 1576-ik évben már egy kalendáriummal lép a piacra, melyet az akkori szokás szerint kegyes fautorának, a krainai rendek házának ajánlja. E figyelmét a rendek olyképp jutalmazták, hogy: «Will jeder Herr Verordnete aus seinem selbs sakhl ain Thaler verehren...» Ez év február havában a tartományház első hivatalos munkáját bízta Manliusra, ki szerződésileg kötelezve volt bizonyos mennyiségű nyomtatványt feleárban szállítani. Ez évben a naptáron kívül három munkát állít elő a nyomda. Köztük Dalmatin M. szlovén «Passió»-ja tűnik ki, mint Manlius saját kiadványa. 1577-ben két nagyobb nyomtatvány és két lakadalmi költeményből áll a nyomda termelése. 1578-ban öt saját kiadású munkát hoz Manlius a könyvpiacra; kettő az akkor dívott s a hírlapokat pótló «*Neue Zeyttung*». Wie der Türk ist den 28 tag Marci für die Stadt Medlinge

¹² ...«Supplication des *Buchführers* Hansen Mandl. Ime zu vergünstigen ainen Druckh auff seinen vnkosten vnd Verlag alhie anzurichten.» Az egybegyűlt urak «Beschluss»-ja egyebek közt így indokolja elutasítását: «...nachdem auss allerhand bewegungen (okokból) nit fürthuentlich nach Ime Supplicanten für nutzlich befunden wird, alhie ainiche Buchdruckerey auffzurichten, demnach so wissen die bey gegenwärtigen Hoffhäding (tartományi gyűlés) versambleten Herrn vnd Landleut in dess Supplicanten begehren nit zu bewilligen.»

gezogen und eingenommen hat» és «Geschichte und Sig der Türkischen Niederlag durch den Ritter Hansen Fernberger etc.» ez utóbbi «in Versen.» Harmadiknak Vramec pópa horvát krónikája (Kronika Vezda). Ezen és az első helyen említett «Newe Zeyttung» címlapján egy-egy fametszet is látható. Azután Strangenberg Postillájának egy szlovén fordítása, s ötödiknek Dalmatin szlovén bibliafordításának az első része (Biblie... pervi deil.) 1579-ben kiadta az öreg Katekizmust (Ta celi Katechismus) és egy imakönyvet (Kershanske leipe molitve) mindkettőt szlovén nyelven. Utolsó nyomtatványa és saját kiadása is Laibachban 1580-ról való: a Dalmatin György szlovénre fordította Salamon próféta példabeszédei (Salamonove pripuvisti). Impressumai a német nyomtatványokon: Gedruckt zu (Laypach vagy Laibach is) durch Hanns Mannel, a szlovén nyelvűeken: Drukanu v Lublani, skubi Joannesa Mandelza (az említett első laibachi nyomtatványon). A Kronika Vezdán: Kompane v Lublane, po Joane Manline. Latin impressuma: Lubaci, ex officina Joannis Manlij.

Manlius maga is fellépett mint író. Tőle van és nála nyomtatott: «Genealogie, das ist: Geburtsbeschreibung und Erzählung des adeligen uralten Geschlechtes deren von Rhein... in Rhythmus verfasst durch Hannes Mannel». Jesus Sirach könyvéhez német előszót írt s latin «Typographus ad lectorem»-je is van több. Ezekből látható, hogy Manliusunk nem közönséges műveltségű nyomdász és könyvárus volt, s bírt azon szellemi tehetségekkel, melyeket akkori időben az ő hivatásbeli férfiaktól megköveteltek. A nyomdájából 1575–1580-ig, tehát rövid 5–6 esztendő alatt kikerült munkákból mindeddig a legszorgosabb szakkutatás csak huszonkettőt birt kimutatni s ezek mind a legnagyobb bibliografiai ritkaságokhoz számíttatnak, éppúgy, mint a magyarországi működése alatt általa nyomtatott könyvek legtöbbje. Hogy az ismert huszonkét nyomtatvány, közte tíz saját kiadású vállalkozása Manlius laibachi nyomdászkodásának összes terméke lenne, azon méltán kételkedni lehet. De alig van remény, hogy a szakkutatás ezen túl még fog napvilágra hozni egyet-kettőt. Krainán és Stájerben különösen dühöngtek a hitvillongások, ott tüzzel-vassal pusztították a protestáns hitet s egész máglyákat raktak azok könyveiből. De Károly főherczeg katolikus kormányzósága nemcsak minden máshitűeket vallásos- és iskolakönyveikkel egyetemben a legkeményebben üldözött, de Manlius nyomdáját és kiadóüzletét is üldözőbe fogta, a nyomdájában nyomtatott szlovén nyelvű protestáns könyvek, de különösen a Dalmatin bibliafordításának tervezett kiadása miatt. A krainai rendek ugyanis felszólították Dalmatint, hogy a biblia többi részének kinyomatása végett Manliussal jusson megállapodásra. Erre Manlius 1580. év április 23-án beadta a rendekhez költségvetését, mely szerint az 1500 példányra tervezett kiadáshoz szükségelt papirost (Submedián alakban?) 1400 forintra, a szedés és kinyomatás költségét pedig 1610 forintra teszi, de az illusztrációs anyag nélkül, melyre nézve azt javasolja a rendeknek, hogy forduljanak Ungnad örököseihez, a németországi Waldensteinbe, kik még birtokában vannak az Ungnad halálával megszűnt urachi s tübingai nyomdák képes faducainak. Költségvetése szerint egy nyomtatott ív valamivel többbe, mint egy «fekete fillérbe» (ein schwarzer Pfennig?) s a teljes példány körülbelül 2 forintba került volna. Már annyira megérlelt az ügy, hogy Manlius próbaívet is készített s bemutatott: amidőn szigorú parancs érkezett Károly főherczeg kormányzótól, mellyel nemcsak a biblia nyomtatásától tiltatott, de a nyomda haladéktalan bezárása is rendeltetett el, maga szegény Manlius pedig Laibach városából, sőt az összes örökös tartományokból kiutasított. A kitiltó parancs közvetlenül a kormányzó főherczegtől adatott ki 1581. évi október hó 13-ika alatt s azzal végeszakadt Manlius laibachi nyomdászkodásának s tönkretéve földönfutóvá lett. Csakhogy a protestáns rendek nem oly könnyen adták be derekukat e kitiltó paranccsal szemben. Mindenféle hivatalos formaságokat használván ürügyül, csak húzták-halasztották a végrehajtást s még háromszori legfelsőbb sürgetésre volt szükség, s több egy álló esztendőnél mult el, míg Manlius végre 1582 ápril elején Laibachot és Krainát otthagyni kényszerült. E huzavona közben szegény Manliusunk legalább ráért ügyeit úgy, ahogy rendezni. Sortiment-könyvkereskedését munkatársára s meghitt barátjára, Mravljá Lénárdra hagyta, azon 100 frtnyi

kölcsönrel terhelve, melyet a rendektől a biblia kinyomatásához előlegül kapott. Ráért leszámolni a rendek házának azon bizományi szlovén könyvekkel is, melyeket Ungnad urachi nyomdája szállított le terjesztés végett, a rendek pedig 1582. évi április 3-án tartott gyűlésükben még 50 frt útipénzt is megszavaztak Manliusnak, utasítván a városi hatóságot, hogy miután Manlius polgára volt Laibachnak, az is tegyen érte valamit. Ajánló levelet is kapott a rendektől a württembergi herceghez, de ő ezt nem vette igénybe. Felrakatván nyomdája összes fölszerelését társzekerekre, Magyarország felé vette útját, azon reményben, hogy talán ott jobban fog boldogulni, mint saját hazájában, a mindinkább katolizált Krainában, hová aztán csak száz esztendővel később tartotta ismét bevonulását a könyvsajtó. Dalmatin bibliájának a további sorsa már nem tartozik ránk; annyit azonban felemlítünk, hogy az később kint Wittenbergában mégis látott napvilágot.

S ezzel Manlius János Magyarország előtti korszakát befejeztük. Forrásainkra vonatkozólag az a megjegyzésünk, hogy főleg Dimitz Ágostonnak fent idézett művét, mint a mai kutatás legfejlettebb színvonalán állót tartottuk szem előtt s követtük is. A többi régibb keletű forrásművek többé-kevésbé avult s megbízhatóság dolgában kifogás alá eső adatokat szolgáltatnak, s egymással lényegükben ellentmondásban állnak.¹³

II.

Manlius János Magyarországon

Hagyjuk Manliust egyelőre fáradságos útjában hazánk határai felé s vessünk előbb pár pillantást akkori közállapotainkra s különösen hazai nyomdászatunkra.

A XVI. század nyolcvanas évek elején a magyarországi reformatió nagy művét immár befejezettnek találjuk. Alig van néhány magyar család, mely régi hiténél megmaradt. A főnemesség, élén a nádorral s a köznemesség mind a protestantizmushoz tért át s velük jobbagyaik is. Az új hit terjesztése és az abban való tanítás megszorítja a nyomdák számát s irodalmunk gyors virágzásnak indul. Sem II. Miksa császár és magyar király 1570-iki sajtórendelete, sem az 1577-iki, Magyarországra is kiterjedt Reichs-Polizeiordnung szigorított sajtó- és censura-rendszabályai a fellendült új szellemi életet nem bírják többé hatalmas áradatában feltartóztatni; de nem bír gátat vetni II. Rudolf 1584-iki alkotmányellenes sajtórendelete sem, mely arra célzott, hogy az egy szabadalmazott nagyszombati katolikus nyomdán kívül, a többi magyarországi összes nyomdák működése beszüntessék, melyek mind a protestánsok ügyét szolgálták. Midőn Manlius 1582 nyarán Marburgon keresztül a magyar határhoz érkezett s azt Radkersburgnál átlépve a vasmegyei Német-Ujváron megállapodott, hazánkban – Erdélyt bele nem számítva – összesen csak öt nyomda működött; az ország északi felvidékén a bártfai, az ország szívében a debreczeni, és a Dunán innenső részen Pozsonymegyében a nagyszombati, a Detrekővárbeli és a galgóci Nyitramegyében. A dunántúli megyékben nyomda az időben nem lévén, ott egyéb kedvező politikai s földrajzi fekvésű körülmények találkozása mellett a legjobb kilátás nyílt egy letelepedő nyomdász számára. És Manliusunknak mindezekről biztos tudomása volt, s midőn eddigi otthonát otthagyni kényszerülve – bár külföldre is volt ajánló levele – Magyarország felé vette útját, ezt nemcsak úgy véletlenül jó szerencsére, de alapos megfontolás után tette. Először is a fent vázolt kedvező viszonyok bátorították, aztán a magyar föld közelségét is vetette latba. Legdöntőbb lehetett azonban nyomdájának a sajátyszerű betűfelszerelése. Laibachban többnyire antiquával nyomatta a szlovén könyveket s a latinok is szaporábbak lévén a németnél, frakturbetű-készlete sokkal kisebb lehetett, mint az antiquaféléké, s az utóbbiakat nálunk

¹³ Ezek közt a legkiválóbb a Valvasor. Hgzth. Krain... című. Nürnberg 1689. (Van újabb e századi kiadása is.)

legott használatba vehette; holott, ha Németországba teszi át nyomdáját, a nagyobb concurrentia is aggaszthatta, de kevés frakturája mindjárt kezdetben tetemes új beruházást tett volna azokban szükségessé, mire pedig a Laibachban annyi kárt vallott Manliusnak nem igen lehetett tehetsége. De máskülönben sem volt a véletlen műve, hogy épen Német-Ujváron telepedjék meg. A mint az 1581 október 13-iki kitiltó parancsot vevé, a már fent érintett másfélévi huzavona közben ráért nemcsak laibachi üzleti ügyeit rendezni, de a jövőjére nézve is higgadt megfontolású terveit megalapítani. Szétnézett tehát a szomszéd Magyarországon s a Dunamelléken találta fel jövődöbeli működésének a legalkalmasabb helyét. E közt szemleútjában aztán az ott működő tudósoktól munkát is biztosított magának s bizonyára ez alkalommal jött ismeretségbe Beythe Istvánnal is, ki őt bőséges munkával ellátta. Manlius tehát – bár Krainából ki lett utasítva – mégsem mint czéltalanul, jó szerencsére bujdosó *vándor nyomdász* jött hozzánk, hanem előre megalapított terv és egyezkedés alapján, úgy, hogy mikor 1582 nyarán Német-Ujvárra érkezett, azonnal felállíthatta nyomdáját s megkezd- hette benne működését. Alantabb be fogjuk bizonyítani, hogy úgynevezett *vándor nyomdászaink* közül épen Manliusra legkevésbé illik rá a vándor vagy kóbor-nyomdász lealacsonyító elnevezése, a minthogy szorosabb nyomdásztörténeti értelemben egyáltalán egyetlen XVI. századbeli hazai nyomdászunkra sem lehet ez elnevezést alkalmazni igazában.

Manlius János magyarországi működése leírásánál a lent megnevezett, különben untilg ismeretes forrásokat használtuk.¹⁴ Megjegyezzük, hogy a mennyiben az első korszakunkhoz idézett források Manlius magyarországi korszakával is foglalkoznak – futólag, azoknak vajmi kevés hasznát lehet venni, mert az ott található adatok többnyire tévesek vagy igen hiányosak.¹⁵

¹⁴ Tudom. Gyűjt. I. évf. 1817. VIII. és XI. kötet. Németh János két nyomdásztörténeti dolgozata. – Ugyancsak Németh János önálló műve: Memoria Typographiarum etc. 1818. pag. 89. – Fábó András: Beythe István életrajza. Pest, 1866. – Ballagi Al.: Magyar nyomdászat története. Budapest, 1878. – Könyvkiállítási emlék. Második kiadás. U. o. 1882. – Szabó Károly: Kisebb tört. munkái. II. kötet. – Ugyanannak «Régi Magyar Könyvtára» 2 kötete. – Az ahhoz való adalékokra nézve a «Magyar könyvszemle». – Wollaszky Pál Conspectusát rei litterariae in Hung. etc. Edit. 2-a. Pestini, 1808. egészen mellőztük. Ő két különféle Manliust ismer. Német-Ujvárt s Gissinget két nyomdahelynek tart, úgyszintén Monyorókeréket és Eberaut. Műve e tekintetben még vázlatnak sem kielégítő. Még egy munkáról kell beszámolnunk, mint olyanról, mely a miénkhez hasonló tárggyal foglalkozik. Ez Kovács S. Sándor ily című monográfiája: «A könyvnyomtatás története Vas megyében». (Szombathely, 1891.) Maga szerző *összeállításnak* nevezi s e nyíltságával elejét veszi minden komolyabb megbíráltatásának. Politikai s közművelődéstörténeti háttére az avatott íróra vall, de szaktörténelmi tekintetben csak másoló laikust látunk benne, kinek még arról sincs tudomása, hogy Manlius honnan került Német-Ujvárra s így művét nem is használhattuk fel. Más helyen különben még foglalkozni fogunk Kovács könyvével.

¹⁵ Egyébiránt azt hisszük, hogy nem végzünk hiábavaló munkát, ha e helyütt felvesszük mind ama eddig ismert adatokat, melyek Manlius János magyarországi működésére világot vetnek. Elsőnek Páris-Pápainak Bod Péter által kiadott «Erdélyi Fénix-ét vagy a könyvnyomtatás mesterségének találásáról», hol Bod Péter ilyen jegyzete olvasható: «Volt efféle Műhely *Gizzingen*, avagy Német-Ujvárbán, a Battiani Urak városokban, a Battiani Boldizsár és fia idejében. Beythe István, Réformátos ott való Pap és Püspök Könyveit a Kerestyéni Hitről és a Sákramentumokról, *Gizzing* Várossában nyomtattatták, 1582-dik Eszt.-ben. 8. R...» – Korabinszky adatát az ő geogr.-histor. Lexikonában (Preszburg, 1786), mint annyiban téveset mellőzünk, a mennyiben Manlius működését csupán a XVII-ik századra teszi Német-Ujváron. – A jó öreg Denis Mihály bácsi (Nachträge zur Buchdruckereigeschichte Wiens (Wien, 1793) a legnagyobbat botlik, midőn a Német-Ujvári nyomdáról ezeket írja: «Német-Ujvár oder Gissing in Ungarn. Graf Balthasar v. Battyan liess hier eine Buchdruckerei errichten, aus welcher Joh. Manlius und Wolf Imre von 1582 verschiedene Schriften des Predigers und Botanikers Steph. Beithe lieferten. Joh. Manlius ist vielleicht der aus Krain abgegangene Manlius.» Majd Világosvárról szólván, ezeket meséli el: «Világosvár in Ungarn. Steph. Beithe liess hier im J. 1582 in ungarischer Sprache einen christlichen Unterrichts: A Keresztyén tudományok rövid Summája in 8° drucken.» – Hát ez bizony mind még a régi állásponton álló adat, melyet a behatóbb kutatás már régen mint téveset elejtett. Német-Ujvárt és a koholt Világosvár nyomdahelyet egynek veszi, mit különben utána Falkenstein s több más külföldi szakíró is így ad elő. Mosolyt gerjeszt Denis bátyánk «Wolf Imré»-je, mely névvel Farkas Imrét, Manlius utódát Keresztúrott megtiszteli. – S mit mond végre jeles szakírónk Ballagi

Manlius magyarországi nyomdászkodása 1582-től 1604-ig, tehát huszonhárom esztendőre terjedt, mely idő alatt – legalább nyomdászattörténetünk tanúsága szerint vagy helyesebben mondva *ismert impressumai szerint* – hat helyen dolgozva, nem kevesebbet mint *kilencszer* költözködött volna egyik helyről a másikra. 1582–1584-ben *Németujvárott* dolgozik, 1587 és 1586-ról működésének sehol semmi nyoma azért, mert 1587-ben *Varasdra* teszi át nyomdáját, *hogy ott elvállalt nyomdai munkáit* végezze. Még ez évben visszatér Magyarországra s *Monyorókeréken* telepedik le. De 1588-ban ismét *Német-Ujváron* találkozunk vele, hanem csak egy nem magyar nyomtatvány elkészülte alatt, aztán ismét *Monyorókerékre* költözködik át és itt öt egymásutáni éven át 1592-ig folytatja nyomdai művészetét. Ez évben *Német-Siczre* költözködik s itt dolgozik 1593-ban is. 1594-ről nem ismerünk Manlius által nyomtatott művet. 1595-től 1597-ig ismét s ezúttal negyedizben *Német-Ujvárott* fásztja sajtóit, de már a jövő 1598-ban a távolibb sopronmegyei *Német-Keresztúrra* helyezi át nyomdáját. 1599-ről szintén nem ismerünk Manlius-féle nyomtatványt. 1600-ban *Sárvárott*, 1601-ben megint *Német-Keresztúrott*, 1602-ben ismét *Sárvárott* s végre 1603 és 1604-ben megint *Német-Keresztúrott* találjuk műhelyét.

A fenti adatokat összevonva, következő képet nyerünk Manlius magyarországi tartózkodási, illetve nyomdahelyeiről:

Német-Ujvár: 1582–1584, 1588, 1595–1597.

Varasd: 1587.

Monyorókerék: 1587–1592.

Sicz: 1592–1593.

Sárvár: 1600, 1602.

Keresztur: 1598, 1601, 1603, 1604.

Manliusnak ezen rendkívül mozgalmas és különösen az utolsó hét évben merően feltűnő költözködéseit, illetve üzletutait, amint azokat egyesegyedül az ő nyomdai termékeinek impressumaiból határozza meg nyomdászatunk eddigi története, dolgozatunk elé illesztett térképünk teszi szemlélhetővé.

Igenis, nem bírjuk eléggé ismételni s hangsúlyozni, hogy a magyar nyomdászat eddigi története Manlius ezen hat nyomdahelyét nem ismeri máshonnan, mint éppen csak az ő ránk maradt nyomtatványainak impressumaiból; ezekről pedig Ballagi Aladár szaktekintélyünk azt vallja,¹⁶ «hogy a címlapokon említett nyomdahelyeket nem kell mindig szó szerint venni».

Ezen sarkalatos alaptételhez még többször fogunk visszatérni s reá hivatkozni.

A nyomtatvány nélküli 1585, 1586, 1594 és 1599-iki négy esztendei hézagot azzal vélünk betölthetni, hogy Manlius ezen időt kiadói vállalatának, illetve könyvkereskedésének szentelése az akkori szokás szerint nagyobb árusutakat tett az ország biztosabb részeiben. Tudjuk, hogy

Aladár úr ismert magyar nyomdászattörténetében Manliusunkról? Íme, se többet, se kevesebbet: Szegény Manlius János járt-kelt legtöbbet. Vándornyomdája 1582-től 1602-ig az általa fölváltva Világos-Varnak, Gyzzing-Varasa-nak és Nymöt-Vy-Varnak nevezett Német-Ujvárott, Varasdon, Monyorókeréken, Német-Lövön (Sicz), ismét Német-Ujvárott, Keresztúron (Sopron vármegyében) s végre Sárvárott utánnomlásokat, részben saját kiadványokat állított ki.» – Manlius nyomdászati működése nem Sárvárott, hanem Keresztúron végződik, s nem 1602-ben, hanem 1604-ben. Ez utóbbi téves adatát különben a tudós szerző már a «Könyvkiállítási Emlék» második kiadásában helyre igazította. – Legmegbízhatóbb azonban Szabó Károlynak, dicső emlékeztető bibliografusunk adatai Manliusról, melyeket Régi Magyar Könyvtára két kötetében megőrzött. – Egyéb számos kisebb, többnyire másolati jelleggel bíró forrásokat mellőzendőknek ítéljük. Különböztetendők meg az a megjegyzésünk, hogy azért nem tartjuk ezen adatok lenyomatását hiábavaló munkának, mert nem tudós szakférfiaknak, hanem magyar könyvkereskedők számára irunk, ezek pedig nem érnek rá s nincs is hozzá alkalmuk mind ezen forrásműveket tanulmányozni.

¹⁶ Nyomdászat története 65-ik lapján.

az időben más neve a könyvkereskedelemnek nem létezett s Manliusnak, mint aránylag jelentékenyebb kiadónak, különösen felszaporodott népies cikkei s utánnomatai számára en gros piacot is kellett teremtenie, hol aztán például a bártfai, a kolozsvári vagy debreczeni nyomdászkiadók termékeit az övéi ellenében szortimentje számára becserélni volt alkalmá. De erre szolgált a nagyobb városi sokadalmak látogatása is, hol a compactorok s különösen az ambuláns vásáros és búcsús kolportörök látták el magukat készpénzen a kiadónak ponyvára való cikkeivel, miknek javát a különféle «históriák» képezték. A kiadó-könyvkereskedésnek e módját «Stech- vagy Barattahandel»-nek nevezték s ez egészen a XVIII-ik század végéig, sőt még azon túl is föntartotta magát. A nyomdászkiadók kéretlenül-kelletlenül reá voltak kényszerítve, hogy egyszersmind szortimentárusok is legyenek; a szortimentárusok pedig, hogy annál olcsóbban juthassanak könyvportékához, azon igyekeztek, hogy szinte kiadhassanak valamit s aztán csere útján gyarapítsák szortiment-raktárukat. E kölcsönös viszonylatok már Manlius korában is irányították hazai könyvkereskedelmünk forgalmát s nagyon is költői licentiájú idyllnek tartjuk Ballagi Aladár körülményes lerajzolását egy XVI. századbeli magyarországi nyomdásznak (műve 50–52. oldalán). A nyomdatechnika lehetett még kissé (de még sem annyira, mint Ballagi úr képzele) kezdetleges, de a könyvárusítás bizony már akkor is nem csupán a sokadalmak s búcsúk látogatásából állott, mely kenyérkeresetre nem is annyira a nyomdász maga, mint a mindenféle csőcselékből kikerült árusítók és házalók vállalkoztak. Schwetschke nundinarius Codexe nem egy magyarországi nyomtatványt mutat ki, mely már az időben a frankfurti könyvvásárra került, lévén a könyvárusi összeköttetés már akkor is oly színvonalon, hogy ez megtörténhetett. Magyarországi és erdélyi nyomdászkiadók maguk is el-ellátogatnak Frankfurtba, Augsburgba vagy Lipcsébe, hogy üzleteiket lebonyolítsák s ott könyvkészleteiket bevásárolják vagy becseréljék.

S Manliusunk is e mozgékony vállalkozó nyomdászkiadóinkhoz tartozott, s ha módon felül gyakori költözködései nem két szomszédos megyére, sőt jelentéktelen helységek nagyon is szűk terére szorítkoznának, hajlandók lennénk Manlius gyakori helyváltozásait inkább üzlete szükségéből előfordultaknak tekinteni, mint üldöztetése következményének. Hanem a mi nézetünk egészen más. Az osztrák örökös tartományokban az időben az ellenreformáció már javában folyt, s mint láttuk, Krajnában jóformán már be is fejeződött, mint annyi sok protestánst, Manliusunkat is földönfutóvá tevén. S most már Magyarországra is került a sor. A politikai viszonyok itt még nem engedték, hogy erőszakhoz nyuljon az ellenreformáció, de kicsinyben már javában folytak az előcsatározások. Mindenekelőtt a protestáns nyomdák ellen indult meg a hajsza, s ha az alkotmányellenes császári sajtó-rendeleteknek még nem lehetett érvényt szerezni, de az arra külön szervezett s császári teljhatalommal ellátott ambuláns könyv-visitorok és inquisitorok keményen voltak szegény nyomdászaiknak a sarkában, s mint engedély nélküli zúgnyomdászokkal bántak el velük, mi ellen még a nemes pártfogó urak sem mertek igen kikelni, hogy magukat a szigorú következményeknek ki ne tegyék. E szüntelen persecutióknak, zaklatásnak s kitiltásnak tulajdonítandó főképen, hogy nyomdászaink sehol sem birtak tartós fészket rakni s éppen szegény Manliusunknak jutott ki legbővebben e sanyargatásokból. Csakhogy «vexatio dat intellectum»! Üldözött nyomdászaink külföldi szaktársaik példájára a cselhez és fufanghoz kénytelenek fordulni, hogy üldözőiket eltévesztessék és kijátszák. Így keletkeztek nyomdászatunknál is a hamis impressumok, az álnevek használata s a koholt nyomdahelyek vagy a téves évszámok kitétele a címlapra s igen helyesen – bár nagy kár, hogy csak így mellékesen – jegyzi meg Ballagi Aladár műve 65. lapján, «*hogy a címlapokon említett nyomdahelyeket nem kell mindig szószerint venni*». Pedig e nyilatkozatban nyomdászattörténetünk egyik sarkalatos axiómája rejlik, s a már eddig is kiderített hamis impressumok példái elegendők arra, hogy hivatásos szakíróinkat e téren behatóbb kutatások tételére sarkalják. Egy másik, most tollunk alatt lévő szaktörténeti dolgozatunkban erről behatóbban értekezünk s egyúttal két XVI. és éppen annyi XVII-ik századbeli magyarországi nyomdahelynek egykori *nem létezését* mutatjuk ki. Különben a

németek nyomdászattörténete szembetűnően kimutatja, hogy a koholt és hamis cégek és helyek alatt kint a külföldön sok ezrivel jelentek meg a könyvek. Korántsem teljes jegyzéküket Weller Emil bámulatos szorgalommal állította össze egy két kötetes műben, melynek terjedelme 642 lapra terjed.¹⁷ Nem volt még alkalmunk s időnk ezen rendkívül becses munkát behatóban áttanulmányozni; de hogy abban magyarországi nyomtatványokra is kiterjesztette szerző figyelmét, arról már a futólagos átlapozgatásnál is meggyőződünk, s mily szerencsés véletlen: éppen Manliusnak egy siczi német nyomtatványát tünteti fel, mint koholt nyomdahellyel kijöttek. A Repertorium I-ső kötete 11-ik lapján ezeket olvassuk; «*Neue Zeitung Vnd Wundergeschichte so zu Constantinopel den 10 February dieses 1593 Jahr öffentlich am Himel gesehen worden, u. s. w. durch A. M. Gedruckt zu Schützing in Hungern, bey Hansen Männel, 1593. Lied. – Ein Hans Manel druckte 1579 in Laibach, 1587 in Eberau*». – Ime egy német szaktekintély Sicz városkát már 1864-ben hamis nyomdahelynek tünteti fel. Igaz, hogy állítását semmivel sem támogatja, de Weller adataiban feltétlenül bízni lehet. Csak az a kár, hogy monumentális műve előszavában, mely mindössze 6 oldalra terjed, nem értekezik egyszersmind a hamis és koholt nyomdacégek és helyek szaktörténelmi keletkezéséről, fejlődéséről, melynél hálásabb alkalmat alig találhatott volna. De annyit a szűkszavú előszóból is megértjük, hogy valamint a külföldön (Német- és Franciaországban) busásan virágzott a XVI. és XVII-ik századbeli könyvnyomdászok közt a szükségszülte hamis és koholt impressumok használata: épp úgy hazai nyomdászaink is akkori nyomdászati viszonyainkhoz képest elég sűrűen éltek e mesterfogással. A cél künt is, nálunk is csak egy: félrevezetni s kijátszani a censurát s az akkoriban a rendesen kívül működő ambuláns sajtóhatóságot: a könyvvisitátorokat és inquisitorokat. S valamint a könyvszerzők is szükség esetében vagy egészen névtelenül bocsátják ki irataikat, vagy csupán nevük kezdőbetűit rakatván ki a címlapra (egyéb csalafintaságaikat nem is említve), de leggyakrabban álnév (pseudonym)¹⁸ alatt teszik azt: azonképen a nyomdászok is, különösen az engedély nélküliek légiója kénytelen, de néha csak szeszélyből is, veszi fel nyomtatványa címlapján a fel nem ismerhetőség álarcát. A nyomdászat történetének egy oly fejezete ez a «maskirte Literatur», mely ugyancsak emberét megkívánja, aki vele szak- és művelődéstörténetileg érdemszerűleg foglalkozhasson. Minket magyarokat a német szakirodalom ezen kiváló és fontos termékei csak arra intenek, hogy saját szegényes szakirodalmunknak jobban nézzünk utána, mert bizony abban annyi a kiküszöbölni való téves adat, hogy csak a legvastagabb szűkkeblűség, a legtunyább maradi nembánomság, – s a mi a legártalmasabb – a modern magyar sovinizmus nagyzási hóbortja magyarázhatja meg, hogy Páter Páltól Németh Jánosig és Sándor Istvántól Horvát Istvánig, Toldy Ferencztől Szabó Károlyig s így tovább a legillustrisabb nevekig, minő nagy tudásunk s szaktudásunk Fraknoi Vilmos, s legelőkelőbb hazai bibliophilunk Ráth György – mondom – hogy e nagynevű s tekintélyű celebritásoknál is még a vándornyomdászokról s mindama nyomdahelyek érintetlen voltáról szól az ének, miket Németh János nyomán az utána élt és írt hazai szaktudósok s írók összes gárdája szent dogmának hitte s hirdette napjainkig Ballagi Aladárral az élükön. S csakugyan ott áll régi érintetlenségében a hazai könyvnyomdászat története lapjain több oly nyomdász neve vagy működési helye, ki s mely a szigorúbb vizsgálat üvege alatt tekintve, sohasem létezettnek bizonyul be. De erre majd más helyütt még visszatérünk bővebben.

¹⁷ Die falschen und fingierten Druckorte. Repertorium der seit Erfindung der Buchdruckerkunst unter falscher Firma erschienenen deutschen, lateinischen und französischen Schriften. Zweite vermehrte u. verbesserte Auflage 2 Bde. Leipzig. Wilh. Engelmann 1864.

¹⁸ Wellernek egy ilyen Repertoriuma is van e címen: *Lexicon Pseudonymorum. Wörterbuch der Pseudonymen aller Zeiten und Völker oder Verzeichniss jener Autoren, die sich falscher Namen bedienten.* Zweite verbess. Auflage. Gr. 8° 627 S. Regensburg, Alfr. Coppenrath, 1886. Ez a becses munka, szinte birtokunkban, mint a megelőző, általunk még nincs átkutatva magyarországi vonatkozású pseudonymekre. Meddő munkának ígérkezik, mert például Pázmány Péter nevét nem is említi.

A mi már most Manlius hat tartózkodási s működési helyeit illeti, azoknak négye ott van tözsomszédóságában egymásnak Vas megyében (Német-Újvár, Monyorókerék, Sicz és Sárvár), ötödiknek a szomszédos sopronmegyei, szinte közeli Német-Keresztúrral. Csak az egy horvátországi Varasd esik az ország távolabb, sőt ama helységekkel éppen ellenkező irányban. Mi tehát azon gyanúnknak merünk adni kifejezést, hogy Manlius is használt koholt impressumokat, s hogy nevezett hat nyomdahelye közül egyik-másika koholt, t. i. olyan, melyen Manlius sajtója tényleg nem működött. Német-Újvárott való letelepedése első három esztendejét háborítatlanul bírja ki, aztán vagy maga Zrinyi György, vagy a Varasd és vidéki protestánsok által meghivatván, 1587-ben Varasdra költözik, ha ugyan költözött. E két nyomdahelyhez tehát kétség nem fér. De ahhoz már inkább, hogy midőn Varasdról visszajövet még ezen 1587-iki év folyamán Monyorókeréken állítsa fel sajtóját, a rákövetkező 1588. évben pedig ismét Német-Újvárra hurcolkodjék és pedig csak azért, hogy ott egyetlen egy kisebb munkát nyomasson! A Német-Újvártól csak rövidke két mértföldnyire fekvő Monyorókeréken hat álló esztendeig működik aztán Manlius (1587–1592), tudniillik s jól megjegyezve, csak nyomtatványainak impressumai után ítélve. Hihető-e, hogy a jó szimatú, éber s folyton kémkedő ambulans könyvvisitorok és inquisitorok, kiknek egyik főjövedelmük a denuntiáns birság osztályrésze volt, hihető-e – kérdjük – hogy ezek a könyvfináncok és spiclik Manliust hat álló esztendőn át háborítatlanul hagyták volna nyomdászai működésében? Ha hagyták, mi szükség indította volna Manliust arra, hogy monyorókeréki tartózkodását a hatodik évben (1592-ben) a siczivel fölváltsa, innen pedig harmadévre rá első tartózkodási helyére, Német-Újvárra térjen ismét vissza, hol újból három álló esztendeig háborítatlanul folytatja mesterségét? Mi tehát Siczet koholt nyomdahelynek tartani vagyunk hajlandók, amiben különben Wellernek már föntebb idézett adata is megerősít. Német-Keresztúr helységet viszont elismerjük tényleges nyomdahelynek, ellenben a sárvárin erősen kételkedünk. Manlius nyomdászoklásának ezen utolsó hétéves cyclusa (1598–1604) e két helység közt valódi kankánt jár. 1598 Keresztúr (erre egy évi hézag), 1600 Sárvár, 1601 Keresztúr, 1602 ismét Sárvár. 1603 megint Keresztúr, mindannyiszor egy-két nyomtatvánnyal! Hát van-e józan eszű ember s még inkább tapasztalt üzletember, ki ezeknek az impressumoknak hitelt adjon s nem-e kézzelfogható Manliusnak a csalafintasága, ki visitorjaival igazi vitustáncot járát örületes tempóban, ha sajtója ezen szünetlen fiahordást tényleg véghez viszi vala! Magyarországi s azt hisszük egyszersmindenkorai nyomdászai tevékenysége ugyancsak Keresztúrott szűnik meg 1604-ben. Nézzünk csak e helyütt Manlius életkora után is. Mikor 1561-ben Tübingából Laibachba jött, legalább is már 30 éves érett férfi volt, másképp nem igen nyerhetett volna oly rövid idő alatt polgárjogot sem. Laibachban 22 évig működött; mikor tehát 1582-ben Magyarországra jött, már körülbelől 52 esztendő lehetett. Nálunk 23 esztendeig élt s fáradozott; 1604-ben tehát, midőn nyomát veszti, már 75 esztendő aggastyán lehetett. Ily magas életkorban, oly mozgalmas, sanyargatott s munkaterhes pálya után, nem csoda, ha szegény öreg Manliusunk belefáradt az élet küzdelmeibe s nemsokára rá meg is halt. Ez Németh János szerint 1604-ben történt, de Manlius életkörülményeire sehol semmi adatok nem lévén, szakírónk ez adatát biztosra venni nem lehet.

Jól tudjuk, hogy mindezzel Manlius hat nyomdahelyének az ügyét még korántsem tisztáztuk, sem a siczi és sárvári ellen támasztott gyanúnkat nem igazoltuk be. Érveljünk csak tovább. Hogy Manlius Siczen nem dolgozott, amellet nyomósan szól az a körülmény, hogy Siczen, a Szalaszegi Hetedszakán, a nem egészen tisztán álló Pathai Sakramentumain s a Zeitung und Wundergeschichte kívül csupa utánnyomat került ki a sajtója alól, Manliusnak tehát bő oka volt – bár nevét kitette a címlapra – a tulajdonukban megkárosított nyomdászokkal szemben koholt nyomdahelyet használni. Egy siczi utánnyomatán azonfelül az évszámot is elferdítve teszi ki, és pedig a Hunyadi Ferenc irta História-ra 1582 helyett 1592 rakta. S hogy milyen nyomdászai fogás rejlik az alatt, hogy a saját kiadású s 1593-ban kijött Szalaszegi György Hetedszaka című imakönyvre – bizvást nem sajtóhibából, hanem készakarva – M. D. XCIII

helyett M. D. CXIII (1613-at) szedett: ezt sem nehéz megmagyarázni. A siczi nyomdahely s különösen az ottani utánnyomatokra rakott gyanús évszámok ellen szól továbbá az is, hogy a siczi könyvtermelés két rövid esztendőben tíz munkát mutat ki, míg a monyorókeréki csak hat esztendejében éri el ugyanezt a mennyiséget. Már ezen feltűnő aránytalanság is elég arra, hogy felköltse gyanúkat, s mi azt tartjuk, hogy a siczi nyomtatványok nem ott, hanem Monyorókeréken lettek Manlius által nyomtatva.

A szinte gyanúsnak tartott sárvári nyomdahelyet illetőleg, *mellette* mindenekelőtt azt lehetne fölhozni, hogy hát egy ily nagyobb szerű munka kinyomatására, minő volt az Eszterházi Tamás által lefordított s kiadott Hunnius-féle «Az igaz anyaszentegyházról stb.» című könyv, Manliusnak érdemes lehetett legalább ideiglenesen áttenni nyomdáját Keresztúrról Sárvárra. De hát erre semmi kényszerítő okot nem találunk, ha csak nem megint a könyvvizitátorokat akarta félrevezetni. De – úgy látszik – ezek mégsem bántak el vele oly szigorúan, mint parancsuk szólt, s jó embere is lehetett köztük, amint Manlius hálájára érdemesítette magát Zipnik Tamás tótországi főharmincados s ennek ellenőre, Koronghi Benedek, kiknek azért az 1593-ban Siczben utánnyomatott Heltai Gáspár Vigasztaló könyvecskéjét latin nyelven följánlotta. E két jóindulatú vámtiszt igazán sokat tehetett Manlius érdekében üzletutaiban. A könyvvizitátorok talán beérték azzal, hogy Manlius gyakorta más nyomdahelyet nyomtat a címlapokra, mi által ők igazolhatták, hogy Manliust például Keresztúrról kiutasították. Hogy aztán Sárvárt használta a címlapokon nyomdahelyül, ő maga pedig szép csendben Keresztúrott maradt és nyomtatott, ez már ad hoc nem tartozott rájuk. Aztán a helyhatóság is, mely ellenőrzője s végrehajtója volt az ily kiutasító parancsoknak, beérhetett ezzel s ezt annál szivesebben tette, mert hitsorsosát segítette vele. Hogy maguk protestáns pátrónusai, mint az általa lakott helységek urai, a meddig csak lehetett, Manlius érdekében érvényesítették befolyásukat, említünk fölölseges.

A sárvári nyomdahely *mellett* továbbá azt is lehet latba vetni, hogy az ottani evang. prédikátor, Magyarai István nem is nélkülözhetette oldala mellől az általa Sárvárott Manliusnál nyomtatott két munkája előállításánál a nyomtatót, hogy a korrekturákat legott végezhesse s a nyomtatásra felügyelhesse. De hogy nem így történt, hogy Manlius nem Sárvárott, hanem rendes tartózkodási helyén, Keresztúrott nyomatta Magyarai István ismert két művét: legszembeötlőleg kiviláglik Magyarai Istvánnak az «Országokban való sok romlásoknak okairól» irt s kiadott híres műve utószavából, melyben elősorolja a typographus hosszú sajtóhibabűnlajstromát, melyet ezúttal – mint szakíróink előtt úgyis elég ismerettest – mellőzünk. Magyarai egyebek közt ezt is elmondja: «mely vétkek főképpen ilyen okból estének, hogy magamnak hol hon nem lételem, s – hol betegségem miatt, az corrigalast másra kellőt biznom, ki szintén inperitus volt benne...» Magyarai csak nem árulhatta el nyomtatóját, hogy nem Sárvárott nyomtatja művét, azért inkább ezen mentegetéshez fordult, mely nyilvánvalóvá teszi a sárvári nyomdahely koholt voltát csak azért, mert semmi esetre sem eshetett volna meg a sajtóhibák e szokatlan sokasága, dacára Magyarai betegségének vagy hon nem létének, ha egyáltalában csak egyetlen egyszer is módjában lett volna a munka szedésére *személyesen* felügyelni s ha csak egyetlen egy kefelenyomat is került volna az ő saját kezébe. Szakasztottan így volt ez Magyarai Istvánnak Beuszt után fordított «Kézbeli Könyvecskéjével» is. Ebben fordító szinte csak utólag corrigálja fordítását, adván a sajtóhibák egész sorozatát. Az előbb említett munka 1602-ben került ki Manlius sajtója alul; a «Kézbeli könyvecske» két évvel előbb, 1600-ban. Hát mindkét alkalommal Magyarai beteg vagy távol volt Sárvárról, hogy a kinyomatás előtt nem korrigálhatta a szedést s ki nem küszöbölhette a temérdek sajtóhibát?! A ki mindezek dacára még a sárvári nyomdahely valóságába hisz s azon talán meg is botránkozik, hogy mikép lehet a szent dogmának felállított magyarországi XVI. és XVII. századbeli nyomdahelyek igaz való voltát megtámadni, mikor ezt szakirodalmunk koripheusai iktatták be hazai nyomdászatunk történetébe: az vagy gyógyíthatlan előítéleteiből

s rövidlátóságából, vagy pedig azokhoz tartozik, kiknek a nagyzási viszketeg, a nemzeti Genius módfölötti tömjénezése többet ér a történelmi igazságánál és a felvilágosultság nemtőjénél!

Ne felejtjük el egyik szaktekintélyünk, tudós Ballagi Aladár úrnak már kétszer is idézett való igaz nyilatkozatát, melyet nyomdászat-története 65-ik lapján tesz: *«a címlapokon említett nyomdahelyeket nem kell mindig szószerint venni»*. Bizony nagyon is, hogy nem kell, kivált a magyar nyomdászat XVI. és XVII. századi történetében, a mikor e művészet hazánkban egészen speciális viszonyok közt fejlődött. Manlius János hat nyomdahelye is arra int, mit szaktekintélyünk mond s láttuk, hogy ezen nyomdahelyek közül kettő csakugyan nem bizonyul igaz valónak. Legyen a magyar nyomdászat történetének magyar nyelvű első megírója, Ballagi Aladár doktor úr az első, ki az ő általa helyesen felállított axiómát azzal elismerje, hogy az általunk is adott első lendítő szavunkra szakkutatásait *ez* irányban folytassa. Elvégre is, itt volna már az ideje, hogy szakítsunk valahára azokkal az avult, a nevetségig absurd hagyományokkal, melyek szándékosan vagy nem szándékosan csak útjában állnak hazai nyomdászatunk történetének a kutatás és tisztult fejlődöttség mai színvonalán álló megírásának. Jeleztük már, hogy egy tanulmány közzétételével foglalkozunk, mely behatóbban foglalkozik hazai régi nyomdahelyeink kérdésével s hogy négy nyomdahelyre már kisütöttük, hogy az soha sem létezett, tehát a koholt nyomdahelyekhez tartozva, nyomdászatunk történetéből törlendő. E négy nyomdahely az 1573-iki eperjesi s ugyancsak az ottani 1658-iki, továbbá a tejfalui (1638) és a somorjai (1650). Azonfelül két-három más gyanús nyomdahely kiderítése körül most folynak tanulmányaink.

Igenis, tisztelt hivatásos szakíró uraim, kövessük Weller Emánuel, az egyetemes nyomdásztörténet Augias-istállójának derék Herkulesét!

És mivel már benne vagyunk nyomdászat-történelmünk *«felforgatásában»*, mellyel azonban nem célozunk mást, mint első lépést tenni mindazon szándékos vagy nem szándékos balhiedelmek kiküszöbölésére, melyek – elég csodálatos – már majdnem egy századig ott kísértének bántatlanul hazai nyomdászatunk történetében: most be fogjuk bizonyítani, hogy Manlius János legkevesbbé sem volt az azoknak elnevezett szaktársai közül *vándor-* vagy *kóbor-nyomdász*, mit sem törődve a hivatásos szakíró urak elszörnyűködésével, hogy egy ilyen magunkfajta koca-scriba merészkedik halomra dönteni az ő írónemzedékről író-nemzedékükre átörökölt, csálhatatlanoknak tartott tanaikat.

Tételünk komolyan ez: Manlius János sem mielőtt hozzánk jött, sem magyarországi működése alatt (1582–1604) tehát egyáltalában nem volt vándor- vagy kóbornyomdász.

De előbb jöjjünk az egyetemes nyomdászat története fonalán tisztába azzal, hogy mit kell értenünk a vándor-nyomdász alatt, vagyis ki nevezhető ilyennek?

A vándorlás lehet vagy öncél, vagy csupán eszköz. Öncél akkor, mikor valaki szabad akaratától s hajlamaitól indítva vándorol. Ha ezen egyénnek kenyérkereső élethivatása, tehát külön célja is van, akkor e hivatását és külön célját alárendeli öncéljának, tehát nem azért vándorol, hogy hivatásának éljen, hanem azért, hogy vándorkedvének s hajlamainak hódoljon. – Eszköz a vándorlás akkor, ha a kenyérkereső élethivatás komoly céljait *ez* által keresi. A könnyűvérű, könnyelmű, rossz hajlamú avagy a dologkerülő egyén a vándorlást egyedüli öncéljának tekinti. Az élethivatásában s pályáján boldogulni törekvő egyén pedig a vándorlást csak eszköznek használja, hogy azzal kitűzött komoly, jóra való célját: megélhetését elérje. Ez a kérdés elméleti oldala.

Nekünk nyomdászokkal van dolgunk. Ha tehát egy nyomdász a vándorlást öncéljának tekinti: *vándornyomdász* s ha amellet könnyűvérű, könnyelmű, rossz hajlamú vagy dologkerülő fráter is: a kóbor-nyomdász nevet is megérdemli. De az a nyomdász, a ki hivatásának hűségesen,

becsületesen élni kíván, az vándorlását csakis eszköznek tartja hivatásos céljai elérésére. Ez sem a vándor- s még kevésbé a kóbor-nyomdász nevet érdemli. Ez a kérdés speciális definitiója. E kérdésünk mindkét oldala megoldásához járulhat még egy harmadik tényező is, és ez a bizonyos külső viszonyok kényszere az egyénre. Ez a könnyűvérű, könnyelmű, rossz hajlamokban leledző s dologkerülő nyomdászt öncéljának: a szüntelen vándorlás nem irigylendő következményeinek dobja oda prédául; míg a jóra való igyekezetű szorgalmas nyomdászt legfőbb küzdelmeknek teszi ki, melyeken vagy győz, vagy azoknak áldozata lesz. Ez a kérdés harmadik, vagy etikai oldala.

Nézzük már most a kérdés negyedik, azaz gyakorlati oldalát.

Az egyetemes nyomdászat története a vándornyomdászok korát a művészet feltalálása bölcső- s gyermekkorába helyezi. E kor az Incunabulumok korszakával vagyis akadémikus értelemben véve az 1500-ik esztendővel záródik be. A «magyar globus» e tekintetben eltér édes anyja, a német nyomdászat történetének kegyeletes hagyományaitól. Hogy micsoda történeti alapon s joggal nyújtja ki a magyar nyomdászatnak még nagyon is éretlen története (de tulajdonképpen nem is ez, hanem szaktudásaink) a magyarországi nyomdatermékek ősi (incunabula-) korát 1711-ig: ezen már sokat gondolkoztunk, de ésszel felfogni nem bírjuk. Hazánk politikai, közművelődési és társadalmi viszonyainak egészen speciális volta a múltakban erre nem jogosít. Nyomdászatunk története az egyetemes nyomdászat történetének egy sokkal kisebb, sokkal szerényebb részecskéje, semhogy külön állást, külön történelmi alaptételeket állíthasson magának. Hazai, úgynevezett vándornyomdászaink tehát voltaképpen nem is lehettek, ha az egyetemes nyomdászat története ama tételére támaszkodunk, hogy a vándornyomdászok kora az 1500-iki évvel bezáródik. Egész légiója volt azon nyomdászoknak, kik a könyvnyomtatás feltalálása után különösen Olaszországot bevándorolták, mind megannyi vándornyomdászok, kik közül csak kevesen találták maradandó otthonukat. Erdélyi s magyarországi is van köztük. Így Nagyszebeni Tamás, ki 1472-ben nyomtatott Mantuában s későbbben Modenában; Brassai András (az előnevek az akkori szokás szerint származási helyükről vannak véve: Thomas Cibiniensis, Andreas Coronensis stb.) 1476 óta Velencében működött; Erdélyi Bernát (Bernhardus Septemcastrensis) 1478 óta Páduában; Magyar Péter (Petrus Hungarus) 1482 óta Lyonban; Feketehalmi Márton (Martinus Nigromontanus) 1484-ben Velencében; Simon de Gara 1491 óta szinte Velencében, Basay (?) 1494-ben Cremonában s mások más helyeken. Azonban lajstromukat mindenütt a XV. század végén bezárva találjuk.

De ettől mi egészen eltekintünk s ezen érvelésünket – sokkal nyomósabb érvek állván rendelkezésünkre – nem is vetjük a latba.

Az egyetemes nyomdászat történetének megírói közül von der Linde és Faulmann Károly foglalkoznak aránylag legtüzetesebben a vándornyomdászokkal. Mi Faulmannnak róluk irt jellemzését¹⁹ tartván érvelésünkhöz legalkalmasabbnak, abból következőket vesszük át: ...a kolostorok szívesen fogadták be falaik közzé a nyomdászokat, hogy Missáléikat s Breviariumaikat kinyomtassák velük. Épp úgy a tudós írók is folyvást kerestek nyomdászokat műveik kinyomtatására s az időben csakugyan úton-útszélén találkozhatni lehetett a vándornyomdászok rajával, kik egész Európát bejárták *munkát keresendők*. De alig volt köztük egy-kettő, ki az akkor a tudományos és társadalmi életben dívó latin nyelvet ne birta volna. Úgy lehet képzelni magunknak e vándornyomdászokat, mint a kik a legszükségesebb kis betűkészlettel hátanhordó bőrröndükben és a legprimitívabb szerkezetű szét- s összerakható fasajtót számár vagy ló hátára rakva, nyáron a hegyek és bércek klastromait keresték fel, télen pedig valamely népesebb helységben húzták meg magukat. A jobb anyagi viszonyokban lévők közülök talán

¹⁹ Illustrierte Geschichte der Buchdruckerkunst. Wien 1882. (a 194–196. lapokon).

éppen szekéren vitték magukkal felszerelésüket, mikhez egy pár kiadvány is járult, mellyel útközben kereskedtek. A XV-ik századból ránk maradt ösnyomtatványok közt ugyanis igen sok van olyan, mely csupán egynéhány lapból, vagy éppen csak egy lapból állván, világi vagy szent dalok, históriák, jóslatok, gúnyiratok (pasquillok) vagy naptárfélék képében, a búcsúkon és sokadalmakon ponyván árultatni szokott portéka jellegét viselik magukon. És ezen vándorló nyomdászok nem is voltak igen rábirhatók a letelepedésre. A kovács czigányokhoz vagy a mai gyorsfotografusokhoz hasonlóan kóborogtak, mától holnapra tengve át könnyűvérű életüket. Hiszen szerintük az ily «accidentiákkal» többet lehetett keresni, mint az állandó helyen arcuk veritékében előállított tudományos művek után!

Efajta vándornyomdászokon kívül, kik ilyen-amolyan nyomdai felszereléssel utazgattak, volt még egy másik is, mely felszerelés nélkül, az «ubi bene, ibi patria» víg dallama mellett s az «omnia mea» batyujával hónuk alatt járták be az országokat, nem is annyira munkát keresve, mint kóborló hajlamuknak gondtalanul élve s alig tévedünk, ha azt tartjuk, hogy ezen kóbornyomdászok leginkább a bukott vagy züllött diákokból kerültek ki, mint a kik nyelvismeretükkel s magasabb intelligenciájukkal könnyen sajátították el a «fekete mesterség» titkait, különösen pedig, maguk is írástudók, a szedés, javítás és nyomtatás műveleteit. – Nehezebben járt már a matricvésők, betűöntők és nyomtatók kiképzése; de azokban sem volt hiány a vándornyomdászok közt, kiknek legtöbbször szakmájának minden részében birt többkevesebb jártassággal. Egyben azonban mindnyája egyenlő volt: a szabad művészetnek szabad fiainál mindenha nagyobb volt a vándor- mint a munkakedv. Brant Sebestyén, a híres «Narrenschiff» szerzője is, kinek baselbeni tartózkodása alatt, hol Amerbach s más nyomdászok műhelyében mint javítnok állt alkalmazásban, számos alkalma volt diákokból lett szedőkkel vagy nyomtatókkal érintkezni, így írja le őket, hogy a nyomdában is oly ledér korhelyek, mint az egyetemen voltak. Egy napon egész hetibérüket verik el. – Geiler egyik prédikációjában pedig azt mondja róluk: «Wenn die Studenten wider heimb kumen, so künnen sie nüt (nichts), und werden Buchdrucker darauss...»!

Ime, már most ismerjük a vándornyomdászt. Azon csekélyebb részük, kik némi nyomda-felszereléssel is rendelkeznek, *munkát keresve*, küzködések s nélkülözések közt vándorolnak helyről-helyre, országról-országra. A mainzi születésű Neumeiser (Nûmeister) János negyven esztendeig folytatja a legmozgalmasabb különféle viszonyok közt nyomdászai vándoréletét. Oly mértékben, a minőben el van telve művészete magasztosságától, oly mértékben uralja őt a vándorlás iránti hajlam, melynek csak halála vet véget. A fent jellemzett többi kóbor nyomdászokban ellenben nem láthatunk egyebet könnyűvérű, könnyelmű, kóbor, korhely frátereknél, kiknél nem annyira a munkakeresés, mint a renyhe élet és kalandvágy képezi meddő existenciájuk rugóját. Ezek a «fahrende Gesellen» a salakja nemes művészetüknek, s az ő munkálkodásuknak vajmi keveset köszön az ő koruk s az utókor közművelődése. Mert amint a művész alkotásaiban: úgy él a nyomdász nyomdatermékeiben s él holta után is. S amint a hivatásukat híven, annak dicsőségére töltik be a derekakat, a törekvők: úgy szégyenére válnak az emberiségnek a munkakerülő, kicsapongó elemek. A vándor- vagy kóbornyomdászoknak itt jellemzett két fajtája közül tehát az egyik a *munkakereséssel* s aközbeni vándorlásával szolgált rá ezen megnevezésre. Másik fajtájára pedig a szó lealacsonyító értelmében ragadt rá e megnevezés.

Ezen, kissé hosszadalmas fejtegetések után, ha már most sorra vesszük azon XVI. és XVII. századi magyarországi nyomdászainkat, kiket szaktörténetünk vándornyomdászoknak nevez és pedig: Huszár Gált, Hoffhalter Rafaelt és fiát Rudolfot, Bornemissza Pétert, Mancskovics Bálintot s végre Manlius Jánost és szembe állítjuk őket azon vándornyomdászokkal, kiknek hű képét adtuk fent, okvetlenül azon beismeréshez kell jutnunk, hogy – ismerve emezek életkörülményeit, nyomdászai működésüket s főleg azon kort, melyben éltek s működtek – egyikükre sem illik rá ezen derék nyomdászainkra, a magyar protestantizmus ez egykori

bajnokaira a lealacsonyító vándor- vagy kóbornyomdász elnevezése. Tudtunkkal Wallaszky Pál, a magyar nyomdászat történetének tulajdonképeni megalapítója (Németh János előtt), volt az első, ki ezen elnevezést, elég elhamarkodva s méltatlanul rákente nevezett öt nyomdászunkra s elég megfoghatatlan, hogy ez árnyék, hogy ne mondjuk ez a mocsok ott tapadt még ma is egykori szellemi munkásainkon, illetve a szellemi munka derék napszámosain, anélkül, hogy szaktudósaink közül csak egyiknek is jutott volna eszébe e soha bolygatott kérdést behatóbban tanulmányozni és végre-valahára tisztázni is. Mellőzve ezúttal a nevezett öt XVI. századi hazai nyomdász közül az első négyet, kikről más helyen fogjuk bebizonyítani, hogy egyikük sem volt vándornyomdász a szó szaktörténeti értelmében, most csak az egy Manlius Jánosunkat kívánjuk kimenteni az öt legislegméltatlanabbul megillető vándor- vagy kóbornyomdász elnevezetetésének az ódiumból.

A kit, mint Manliusunkat nyomdász s könyvárusi pályája elejétől megismertük s tudjuk, hogy laibachi, húsz esztendőnél hosszabb működése alatt úgy szaktudásával, mint egyéni tulajdonságaival polgártársai s a hatóságok becsülését vívta ki magának, úgy hogy polgárjoggal is megtiszteltetett; ha őt ott egy jól berendezett nyomda és könyvkereskedés élén a krainai protestánsok érdekeit buzgón szolgálni látjuk mindaddig, míg a hit fanatizmusától szaturált hatalom működését megszakítja s száműzetésre nem kényszeríti: erről nem lehet, de nem is szabad mondani, hogy a vándor- vagy kóbornyomdászok bármelyik válfajához tartozhatott valaha. Aztán hozzánk menekül, miután előbb jól rendezte el jöttét, szerezhén Batthyány Boldizsár főúrban pártfogót, a tudós Beythe István, német-újvári prot. lelkésztől pedig bőséges munkát. Aztán enged Zrinyi Györgynek, vagy a varasdi protest. közönsége *meghívásának* (Kostrencic), de talán csalódva várakozásaiban, visszatér és tovább folytatja Vas- és Sopronmegyében nyomdász s könyvárusi működését egészen 1604-ben bekövetkezett haláláig (Németh J.). Az általa nyomtatott könyveken hat nyomdahely van megnevezve; de kimutattuk, hogy közte legalább is kettő költött nyomdahely s így abból, hogy a talán teljes számmal létezett négy nyomdahelyet időnkint változtatta, még korántsem következik az, hogy Manlius professionatus vándor- vagy kóbornyomdász volt. Ahol csak megfordult, biztos munkára talált, mert a közel egymáshoz fekvő helységekből könnyű szerrel nézhetett munka után, s kevés fáradsággal és költséggel telepíthette nyomdáját egy helyről a másikra. – Széleskörű ismeretségei s gyakori könyvárus-utai pedig egészen kizárták azt, hogy *ő a munkát előbb keresse*. – Mit bizonyítgassunk még tovább? Manliusunk jóra való, becsületes, józan eszű s nem közönséges műveltségű szakférfiú létére oly messzire elütött korának a vándornyomdászeitől (bár a vándornyomdászok kora tulajdonképen az ő idejében már közel egy százada, hogy lejárt vala), hogy igazán csodálnunk kell, mikép megeshetett mégis, hogy hazai nyomdászat-történetünk éppen őt degradálta korának legnagyobb, azaz, hogy legtöbbet járt-kelt vándornyomdászának! Manlius János épp úgy, mint ugyanabban a helytelen elnevezésben részesülő négy szaktársa is – ha engedményt akarunk tenni még nagyon tökéletlen nyomdászat-történetünknek – legfőleg kényszerből *bujdosó*, néha *bujkáló* nyomdász lehetett, de a szó szaktörténeti értelmében vándor- vagy kóbornyomdász soha. Nem álljuk ezt legbensőbb meggyőződésünknek vallani és hirdetni. A többi aztán legyen a szaktudósok dolga, de dolguk ne abból álljon, hogy ránk anathemát kiáltsanak, mert bolygatni s ad absurdum vezetni mertük az ő csálhatatlannak tartott tanaikat; hanem álljon inkább abból, hogy fölvetve lévén a kérdés, azzal *elfogulatlanul* tovább s behatóbban, mint eddig, foglalkozzanak. Csak most adta ki az akadémia Rómában élő s búvárkodó tudós hazánkfia, Fraknói Vilmosnak egy ily című értekezését:²⁰ «Kara László budai prépost a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon», melyből kitűnik, hogy nem Geréb László volt akkor budai prépost s Mátyás király rokona állította fel Hess Andrással 1471-ben Budán az első nyomdát Magyarországon, hanem Kara László. Hát ki merte volna Fraknóinak szokott alapossággal

²⁰ Értekezések a történeti tudományok köréből. XVII. kötet 7. sz.

megírt értekezése előtt csak a legtávolabbról is sejteni vagy éppenséggel állítani, hogy nem Geréb Lászlóé az első magyar nyomda felállítatásának a dicsősége! Ezt az embert szaktudósaink bolondnak tartották volna. S ime, halomra van döntve egy majdnem egy századon átörökölt balhiedelem. Így vagyunk aztán vándornyomdászainkkal s így az ő nyomdahelyeikkel is.

Azonban hazai művelődéstörténetünkben nyomdászatunk története sem egy tudós kasztnak, nem egyes amatőröknek, sem egyesületi cégek alatt működő szakembereknek az exclusiv szellemi működési tere, legkevésbé akkor, ha e teret nem műveli kellőképpen, s amint sajnálattal tapasztaljuk, oly mértékben hanyagolta el eddig, hogy valóban csodálkoznunk kell, mikép történhetett csak az is, hogy az általunk most szőnyegre hozott szaktörténeti kérdéseknek egyike sem, sem a hazai vándor- s kóbornyomdászok, sem az ő állítólagos s mások nyomdahelyeinek a kérdése eddig semmiféle alakban még csak megpendítve sem lett! Sötétségben tapogatódzunk, vakon hiszünk s nem kutatunk, nem vizsgálunk s nyomdászatunk története a külföld igazi csúfjára ott áll még ma is, ahol állt Wallaszky Pál és Németh János idejében. Csak azt sajnáljuk, hogy e sorainkat nem olvashatja el többé boldogult Szabó Károlyunk! Ő talán megértene minket; ő bizonyosan a legilletékesebb volna arra, hogy tabula rázát csinálván saját doktrínái mezejéből, gyökeresen reformálja azt a mi szegény, elhanyagolt s már több egy évszázadnál téves alapokon nyugvó nyomdászat-történetünket. Ő nem teheti többé; vajjon fog-e akadni más, a kinek van annyi bátorsága, hogy megtegye?! Féltő, hogy nem igen lesz; mert a mi mai nemzedékünk – tudós és profán egyaránt – vagy nem tud vagy nem akar látni tovább az ő magasra tartott igen becses orránál!

És most térjünk ismét vissza Manlius Jánosunkhoz. Megismerkedtünk vele pályája kezdetétől; elkísértük őt üzlet-utain (nem ám vándor-utain); kimutattuk, hogy nem is «járhatott-kelhetett szegény» oly sokat, mint hiszik róla, nyomdahelyei után ítélve. Lemostuk róla a vándor- és kóbornyomdász lealacsonyító elneveztetését is s nincs egyéb hátra, mint hogy nyomdai termékeivel is megismerkedjünk. Azaz, hogy azokat (értve a magyarországiakat) amugyis már untig ismerjük. Nem is fogjuk tehát időnket s helyünket pazarolni azoknak pontos könyvészeti ismertetésével. De igenis bemutatjuk Manlius nyomdatermékeit rövid címükkel két szempontból tekintve, a nyomdászat- és könyvkereskedelem-történetiből és a könyv, mint árú, szempontjából. Manlius nyomdatermékei ugyanis két részre oszthatók. Egyik részük az általa *mások* költségén kinyomatott művekből, másika pedig az ő saját kiadványaiból, illetve árucikkeiből áll. Amazokból Manliusnak az akkori irodalmi körökkel való ismeretségeire lehet tanulságos következtetéseket levonni s nem kevésbé nyomdászai működése terjedelmét engedik megmérni s méltányolni. Emezek pedig, mint könyvkiadót és árúst tüntetik fel Manliust. E saját kiadású vállalatokai legjobban illusztrálják az akkori hazai könyvkiadó kereskedelem színvonalát s irányát. Mindkét része együttvéve pedig összképét adja az ő huszonhárom évre terjedő működésének Magyarországon s azután meg lehet ítélni, hogy milyen része volt neki hazai közművelődésünk emelésében, s meg lehet ítélni azt is, hogy missióját mily mértékben töltötte be. E két csoport ismét két részre oszlik, t. i. magyar és nem magyar nyelvű nyomtatványokra.

A mások költségén Manlius által nyomtatott könyvek következők: I. Magyar nyelven: Beythe István, német-újvári evang. lelkész művei, miknek kinyomatásában patrónusa, Batthyány Boldizsár és talán más előkelő gazdag protestáns urak is segítettek a termékeny szerzőt. Így például a Szentek Evangéliumainak hátlapján ezeket olvassuk: «Az Tekintetes és Nagyságos Batthány Boltizsár Vrnak segedölmével, akinek adgyon zantalan iokat érte az Mennyey Vr Isten». Kétséget sem szenved, hogy Manlius birta Beythe műveit bizományba s az ő feladata volt azokat könyvárúsi úton terjeszteni. Soruk ez:

1. *Köröszyeni Tvdomannak röuid Summája*. (I. 199.)²¹ Német-Újvár 1582. Köztudomású, hogy Manlius ezen legelső (?) magyarországi nyomtatványát költött nyomdahely alatt adta ki, azt téve a címlapra «Velágos Varat». A miben már Németh János is kételkedett, t. i. e nyomdahely igaz voltában: ezt Szabó Károlynál megerősítve találjuk. Fabó András (Beythe István élete) című forrástanulmányát tehát e helyütt mellőzhetjük. Hogy Denis Mihály – mint már előbb említettük – (Nachträge zur Buchdruckerei-Geschichte von Wien. 1793.) s utána több régibb szakíró Világosvárra nézve még a régi állásponton áll, t. i. ezt és Német-Újvárt két külön nyomdahelynek tartja, ezen nem csodálkozunk. Hiszen még Falkenstein is (Geschichte der Buchdruckerkunst, Leipzig 1840) ugyanabban a tévedésben van. Denis szerint a németújvári nyomdát Batthyány Boldizsár rendeztette be, holott jól tudjuk, hogy Manlius laibachi nyomdájával költözött ide. Mosolyra gerjeszt a jó öreg Denisnek ez a följegyzése, melyet itt még egyszer idézünk, hogy egy Wolf Imre nevű nyomdászt is említ Manlius mellett. Ezt a furcsa nevet bizonyosan *Farkas Imre* későbbi németújvári nyomdászból formálta vagyis travesztálta, akiről tudjuk, hogy Manlius utóda volt. De Manlius Jánossal sincs tisztában, midőn ezt írja róla: «Joh. Manlius ist *vielleicht* der aus Krain abgegangene Manlius». Bod Péternél (Erdélyi Fénikszében) Német-Újvárra nézve helyes adatokat találunk.

2. *Mikeppen az koroztyéni gyeulekezetben az Köröztséget Vr vachorayat... Zolgaltassanak*. (I. 200.). Német-Újvár. 1582. Sajátságos, hogy Manlius e mű címlapjára a német helynevet: «Gyzsing Varasában» (Gissing) tette ki a magyar helyébe. Mint az előbbi munkánál, úgy ennél is a censura félrevezetésére számított a furfangos nyomdász. Az ezen egyházi Ágendában elhelyezett hat fametszetet Manlius alig szerzette be külön e munkához; valószínűbb, hogy már Laibachból hozta azt magával. Nincs azonban kizárva, hogy pátronusa, Batthyány Boldizsár és később ennek fia Ferenc, a nyomdára új felszerelések dolgában nem áldoztak volna.

3. *Az Evangeliomok magyarázati*. (I. 211.) Német-Újvár. 1584. Ennek az Impressumában – eltekintve a kor sajtósági írmódjától – szinte ferdítést látunk, midőn «Nymet Vy Varat» tesz ki Manlius.

4. *Eztendő által valo Vasarnapi Epistolák...* (I. 212.) Német-Újvár. 1584. Impressuma, mint a megelőző munkán. Abból, hogy az ismert hét példány közül van arabs évszámú (1584) és római évszámú (MDLXXXIV) példány, azt következtetjük, hogy Beythe Postillájának ezen része jó és gyors keletnek örvendhetett, s Manlius ezt tehát még ugyanebben az évben másodszor is kinyomtatni volt kénytelen. Lehet azonban, hogy csak a címlap nyomtatott újra a jelzett kis változással.

5. *Az Zentők Fő Innepiről valo Evangeliumok*. (I. 213.) Német-Újvár. 1584. Impressuma, mint a 3. és 4. szám alattiaké. Említettük már, hogy a «Postilla» ezen harmadik része Batthyány Boldizsár «segedölmeuel» jött ki.

6. *Fő Innep Napocra Valo Epistolák...* (I. 214.) Német-Újvár. 1584. Impressuma, mint fent. Ezzel a negyedik résszel Beythe «Postillája» be van végezve. Eredetileg mind a négy rész egy munkának egy kötetben volt kiadva; Manlius a tapasztalt könyvárus azonban, hogy megkönnyítse beszerzését s használatát a papságnak, külön című külön-kiadásokat is hozott forgalomba. Ime az akkori könyvárus is már ugyanazokkal a fortélyokkal élt, minőket ma használnak kiadóink.

7. *Énekes könyv*. (I. 355.) Csak két csonka, címlaptalan példány lévén ismeretes, Szabó K. sem a nyomdahelyet és nyomdászt, sem pedig az évszámot nem adhatott. Lásd jegyzetét e számhoz.

²¹ Ezen jelölés Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárára utal. A római szám a kötet, az arabs a folyószámot jelöli.

Mint látjuk, Beythe István ezen hét magyar munkáját Manlius két és fél esztendő, tehát aránylag rövid idő alatt, és pedig mind Német-Újvárott nyomtatta ki (1582–1584). Beythe István nem magyar munkáit lásd az azokat feltüntető csoportban.

A *mások költségén* Manlius által nyomtatott *magyar* könyvek sorozatát folytatandók, ezek a következők:

8. *Dragonics Gáspár*. Speculum Theologicum etc. (magyar munka, mely azonban Szabó Károly előtt ismeretlen s csak mások nyomán említi.) (I. 248.) Monyorókerék 1591.

9. *Pathai István*. A Sakramentomokrol stb. (I. 266.) Sicz, 1592. Hely és nyomdász megnevezése nélkül. Mint a következő számnál kitüntetjük, e műnek 1593-ban ugyancsak Siczen egy új címkiadása megjelent. Hogy ez a munka csakugyan Manlius siczi nyomdájából került ki, ezt Szabó Károlynak erre vonatkozó negyedik bekezdésű jegyzetével még nem látjuk egészen eldöntve, ha Fabó András művének 31. és 47. lapjára utalunk. Ezt döntsék el a szaktudósok.

10. *Pathai István*. Ugyanaz. (I. 276.) A szinte hely és nyomdász megnevezése nélküli 1593-iki megelőző első kiadás nem igen kelhetvén, ezt Manlius új címlappal s újabb kelettel ellátva, újból hozta forgalomba. E kiadás ismertetését l. «Magyar Könyvszemle» 1879. a 2. lapon. 50 év lefolyta után 1643-ban Gyulafehérváron jelent meg ismét utánnyomatban.

11. *Symmaia*. Azoknak az Artikvlosoknak stb. (I. 304.) Kereszturatt. 1598. A könyv fedelére nyomtatott dedikáció csak példány-felajánlás s kétségtelenül Manliustól való. A magyar protestáns egyház történetére nézve fontos forrásmunka.

12. *Hollósi Godofrid*. Predikatiója stb. (I. 383.) Nyomatattat Kereszturat az Tek. és Nags. Nadasdi Ferenz Wr Költségen Manlius János által. 1603.

13. *Zvonarics Mihály*. Papa nem Papa stb. Zv. csak fordítója. A munkát Osiander András dr. írta.

14. *Magyari István...* Két Praedikatio. (I. 398.) Niomatattat Kereszturat Manlius János által. Az nemes... Madaraz Miklós költségeuel. 1604.

15. *Eszterhazi Tamás*. Az Igaz Aniaszentegyhazrol stb. (I. 378.) Nyomatattat Saruarat. Az... Illyeshazi István Vr Keltségen Manlius János által. 1602. Eszterházi Tamás csak mint kiadó szerepel. Szerzője németül Aegidius Hunnius, fordítója pedig, mint az előszóban mondja Eszterházi, Kürti István, szeredi prédikátor.

16. *Magyari István*. Az Országokban való sok Romlasoknak okairól stb. (I. 379.) Niomatattat Sárvárat az Author Költségeuel Manlius János által. 1602. E nevezetes, sok port felvert s a nagy Pázmány Pétert a hitviták terére szólított munka végén ezeket mondja szerző: «Ertsd meg ezt keresztyen olvaso. – Az Typographus kedvem ellen vetket is töt helyen helyen az nyomtatásban, nem czac az Accentusok megvaltoztatásban, az ige knec megszaggitásban, vagy betőnek öszue foglalásban, az Parenthesiseknek elhagyasában es hasonló esetekben, melyec a nyomtatás közben meg is szoktak esni: hanem szinten a betőkben es az locusoknak elő hozasában (sor megszakításában) is. Hol penig el is hagyot benne, s hol többet is töt hozza. A tizenhatodik leuelig az leuel szamat sem jegyzette fel; mely vetkec főkeppen ilyen okból estenec, hogy magamnac, hol hon nem letelem, s hol betegségem miatt, az corrigalast masra kellet biznom, ki szinten inperitus volt benne... *Jarul az is ide, hogy az könyuniomtato Magyarul sem tud.*» Hát ez bizony szép lajstroma a «typographusi vétkek»-nek, melyek hallatára azt kellene hinnünk, hogy Manliusunk bezzeg csak ilyes kontárnyomdász lehetett. Pedig dehogy volt az! Hiszen látjuk a fenti idézetből, hogy az ékezetek majdnem egészen hiányzanak, mert – úgy látszik – Manliusnak még nem is volt még akkor magyar ékezetű betűje s a magyar művek kinyomatására is csak a Laibachból hozott közönséges antiquáját

használta. Az azidőbeli magyar könyvek egyáltalán a betűk fogyatékoságában s tökéletlenségében leledzenek s XVI. századi nyomdászaink külön magyar ékezetű betűk hiányában, ha csak maguk nem véstek s öntöttek maguknak ilyeneket, közönséges s még ékezet nélküli antiquából szedtek. Ha Magyar e munkájának ugyancsak terjedelmes nyomdahiba-jegyzékét áttekintjük: az előforduló számtalan nyomdahiba túlnyomó részét a betűk tökéletlenségében, egyáltalán az akkori gyarló nyomdatechnikában felismerjük. Az orthografiai s egyéb hibák, a sürűen alkalmazott szórövidítések (abbreviaturák) amazok mellett csak másodhelyet foglalnak el.

Fönnebb, azon a helyen, melyen Sárvárt, mint Manlius nyomdahelyét megtámadtuk, volt már szó róla, hogy Magyar az előbb idézett szavaiból is kitűnik, hogy nevezett munkája nem nyomtatott Sárvárton s ha a sok nyomdahiba megesett, ezt sem betegsége, sem fogyatékos javítnoka, hanem egyszerűen az okozta, hogy egyáltalán nem volt abban a helyzetben, hogy sajtó alatt lévő művét személyesen corrigálhatta volna. Magyar fönt idézett szavait tehát csak az olyas pium mendumnak kell vennünk.

Hogy a krainai vagy dalmát eredetű Manlius nem tudott magyarul, ezen nincs mi csodálni való. Nemzetsége legkevesebbé sem hajlik a magyar szóra, s ha huszonhárom esztendőre kiterjedő magyarországi nyomdászkodása alatt sem birta elsajátítani nyelvünket, ezt Németh János azzal menti, hogy többnyire német vidékeken működött. Feltűnő különben, hogy éppen a sárvári prédikátornak Magyar Istvánnak, Manlius sajtóján nyomtatott művei hemzsegnek a sajtóhibáktól, másokéi pedig sokkal kevésbbé! Ennek az okát abban véljük találhatni, hogy – mint már említünk – Magyarinak nem volt módja munkái kinyomatására személyesen felügyelni s mert kezeírása vajmi olvashatatlan, gyatra lehetett, mely a magyarul tudó szedőt is oly sajtóhibák megejtésére készíteté, minőket Magyar a szóban forgó műve utószavában főlemlít. Egyszóval, minden egybevetés arra vall, hogy a «Romlások» nem Sárvárton, hanem Keresztúrott nyomattak Manlius által.

Manliusunk magyarul nem tudását hiába lobbantja szemére Magyar István tiszteletes Uram után a magyar nyomdászat története is. Az ő idejében lehetett ő magyarul tudás nélkül is derék, képzett nyomdász. Mint könyvárusnak pedig, ki magyar kiadványaival s magyar bizományi cikkeivel sűrűn bejárta az ország tősgyökeres magyar részeit, mert hiszen csak azokon birt magyar könyveinek vevőközönséget találni, azt merjük állítani, hogy igenis volt Manliusnak annyi jártassága a magyar nyelvben, hogy magát vevőivel megértesse. A műveltebb közönséggel és a tudós világgal szemben pedig rendelkezett a latin szóval beszédben s írásban oly tökélyben, hogy mint író is léphetett fel latinságával.

E kitérésünk után lássuk ismét Manlius nyomdatermékeit. Az eddig felsorolt 16 magyar munka a *mások költségén* nyomtatottakat tünteti föl. Ezekből nem csupán a nyomdászt megismerjük, ki elég bő ismeretsége folytán nem igen szenvedett hiányt nyomdai megbízásokban, de megismerjük azokból Manliust, a kiadót és könyvkereskedőt is. Ha Magyar azon két Prédikációja ajánló szavaiban, melyet 1604-ben mondott el ura, Nádasdy Ferenc temetésekor s aztán Manliussal ki is nyomatta, azt mondja, hogy többi prédikációit is szeretne volna kinyomatni, «de a költségnek szűkvolta» ezt eddig nem engedte, s tovább lent, hogy a Pázmány «Felelet»-ére is megírta már válaszát, de ezt sem birja kiadni, mert «költségihijával van még»: ezekből nem következhetik más, mint az, hogy Manlius Magyar munkáinak a maga költségén való kiadására nem vállalkozott. Neki, a praktikus, körültekintő s számítani tudó kiadó-könyvárusnak nem igen volt kedve a theologiai s kivált a polemikus iratok kiadására; ő nem ment bele az oly irodalmi vállalatokba, melyeknél a külső felelősség terhén kívül még az anyagi kockázattal is számítani kellett volna. Ily természetűeknek tartotta ő Beythe Istvánnak fent felsorolt hét munkáját és a sorozatunkban amazokra következő kilencz

többi magyar munkát is, melyek egytől-egyig a protestáns felekezet érdekeit szolgálták. Manlius – maga is protestáns – igenis segíti mint nyomdász s elő is mozdítja felekezete ügyét, de mint üzletembernek, ki Laibachban annyi károkat szenvedett s ugyancsak küzdenie kellett létéért, nem volt kockáztatni valója. Az «author»-okkal vagy pátronusaikkal kötött egyezmények alapján megfelelő munkabérért szívesen kinyomatta amazok iratait s mert a könyvársi terjesztés úgylát csak ő rá bízott, emellett bizonyára jobban megtalálta számadását, mintha saját költségén adta volna ki e műveket. Nyert a nyomdamunkán s nyert aztán az árusításon is. Így járt el Manlius azon *nem magyar* könyvekkel is, melyek nála mások költségén nyomattak s melyek a következők:

II.

17. (*Beythe Stephanus*) *Stirpium Nomenclator Pannonicus etc.* (II. 175.) *Impressum Nemet-vywarini per Johannem Manlium. Anno M.D.LXXXIII.* Ez Clusiusnak Antwerpenben ugyanez évben kiadott latin nyelvű növényhatározójához a magyar értelmezése, melyet Beythe írt és a latinnal együtt külön kiadásban kinyomatta Manliussal. Egyetlen ismert példánya a német-ujvári Szt.-Ferencrendiek zárdájában, melyről a «Magyar Könyvszemle» is tesz említést.

18. *Beythe Stephanus. Confessio Fidei Nemetujvariensis etc.* (II. 273.) Ma ismeretlen. Pázmány Kalauza szerint: *Nemeth-ujvarini, Typis Manlianis. Anno 1597.*

Más szerzőktől:

19. *Beythe (Andreas). Enconium ubiusticum etc.* (II. 274.) Ma ismeretlen. Pázmány említi Kalauzában mint Beythe András költségén Németujvárott Manliusnál nyomtatottat. Szerinte fölötté botrányos könyv volt.

20. *Epitalamia in honorem Nuptiarum etc.* (II. 176.) *Gyssingae in Officina Typographica Johannis Manlij 1583.* Frischlin Nikodem, laibachi iskolarektor és egy másik szerző két lakodalmi üdvözlő verse. Ime távol lakó régi barátai is fölkeresik Manliust nyomdai megbízásaikkal, holott ezen alkalmi nyomtatványt – Laibachban nem lévén többé nyomda (Manlius kiűzetése után száz évig nem volt) – sokkal közelebb eső helyen, pl. Grácban is készíthették volna.

21. *Gabelmann (Nicolaus). Monomachia Hungaro-Turcica etc.* (II. 203.) *Nemet-Ujvarini Typis Johannis Manlij Anno M.D.LXXXVIII.* E költészeti műből 1590-ben Páduában új kiadás jelent meg. A «Magyar Könyvszemle» is foglalkozik vele.

22. *Pergossich (Joannes) Praefationes... in quatuor Evangelistas etc.* (II. 198.) *Varasdini. Impensis Joannis Pergossich typis renovatae, Joannes Manlius excudebat. Anno 1587.*

23. *Skrynjarich (Blasius). De agno Paschali etc.* (II. 199.) *Varasdini. Anno M.D.LXXXVII.* A nyomdász megnevezése nélkül.

A varasdi nyomdahelyről s Manlius ottani rövid működéséről Kukuljevic közöl néhány adatot «Arkiv»-jában. Mi azonban kételkedünk abban, hogy Manlius tényleg Varasdon nyomtatott s azt gyanítjuk, hogy Varasdot is csak így használta koholt nyomdahelynek, mint akár Siczet vagy Sárvárt, mely két utóbbi nyomdahelyre nézve már fent kifejtettük nézeteinket. Manlius nem volt ugyan ismeretlen Varasdon. Még mikor Laibachon volt könyvkereskedése, mint a krainai rendek, költségén a külföldön nyomtatott szlovén protestáns tan-ajtatossági s egyéb theologiai könyvek szerződéses bizományosa s árusítója nem egyszer látogatta meg áruival a varasdi piacot is. De hogy Varasdon 1587-ben nyomtatott volna, még pedig csupán a fenti 22. és 23-ik számú két könyvet, ezt nem tartjuk valószínűnek; ha csak egyik nyomdászsegédjét nem küldte le, hogy ez a Zrinyi György sajátját képező ottani régi nyomdakészletekkel,

melyekkel 13–14 évvel ezelőtt Hoffhalter Rudolf dolgozott Nedeliczen, s melyek aztán Varasdra vitettek át, a szerzők személyes felügyelete alatt kinyomassa a nevezett két művet. De ha feltesszük is, hogy Manlius talán megsokalván a zaklatásokat s üldözéseket, ott hagyta eddigi működési helyeit a Dunántúlban s az ország ellenkező részébe, a horvátországi Varasdra költözködött át: hogyan van mégis, hogy őt egy-két év múlva ismét ott találjuk régi táján, és pedig Monyorókeréken, hol aztán megszakítás nélkül őt álló esztendeig háborítlanul folytatja művészetét? Hiszen ő nem volt arra utalva, hogy munkát keresgéljen országszerte. Sőt ellenkezőleg, őt keresték fel számos ismerősei kinyomtatandó műveikkel! Mi tehát erősen gyanítjuk, hogy Manlius Varasdon nem nyomtatott és a varasdi két nyomtatványa koholt nyomdahellyel vagy még Németujvárott, vagy valószínűbben már Monyorókeréken látott napvilágot. Az időben az ilyen nyomdászfi fogások napirenden voltak s a sokat tapasztalt s verzált Manlius csak úgy élt e fogásokkal, mint bármelyik más kor- és kartársa.

Annyit azonban mégis biztosra vehetünk, hogy a két varasdi nyomtatvány (22. és 23. sz. a.) nem Manlius nyomdai szereivel lett kiállítva. Ugyanis a Pergossichnak «Bevezetés a négy Evangélista irataiba» című latin munkája címlapján olvasható impressum nem enged azon kételkednünk. A «typis renovatae» nem jelent ugyan egyebet, minthogy ez a munkának egy új kiadása, de a «Manlius excudebat» kitétel minden kétséget kizárja, mert az akkori nyomdászati bevett szokások szerint, ha saját műszereivel nyomtatja vala e könyvet, nem ezen kitévelt, hanem a Manliusnál is következetesen szokásos Typis Joannis Manlii-félét használta volna. A Szkryniarich művén egészen hiányzó nyomdász-megnevezés csak megerősíti állításunkat. Kukuljevic idézi is Pergossich műve ide tartozó részét, s ezen idézet a kérdést egészen a mi részünkre dönti el. Bátran állíthatjuk tehát érvelésünk végeredményeképpen, hogy Manlius a kérdéses két varasdi nyomtatványt egyik könyvárusi üzletútja alkalmával a Nedeliczből Varasdra áttett s ott szünetelő Zrinyi-féle nyomda szerelvényeivel állította elő, maga pedig soha magyarországi nyomdájával Varasdra nem költözködött át. E két felfogás között pedig nagy a különbség! A kinyomatott szó, mint nyomdatermék kétségtelenül Manlius műve, de még sem a Manlius tulajdonát képezett s az ő czége alatt Magyarországon fennállott *nyomdáé*. S mert nem az, Varasd csak annyiban állhat meg társországi nyomdahelynek, amennyiben ott 1587-ben csakugyan működött egy könyvsajtó. De Manlius János igazi nyomdahelyének – szerintünk – hazai nyomdászatunk története nem ismerheti el!

24. *Hartlieb (Georgius)*. Tumulus... matronae Annae etc. (II. 315.) Kerezturij. Excudebat Joannes Manlius. Anno 1601.

25. *Hartlieb (Georgius)*. Carmen heroicum etc. (II. 320.) Kerezturini. Impressum Typis Joannis Manlii. Anno 1604.

Ezen Impressum a szakbúvárra nagy fontossággal bír. Ugyanis azt olvassa ki belőle, hogy nem Manlius kezeivel lett előállítva, *hanem már csak az ő betűivel*. S e jelentéktelennek látszó «Impressum Typis Joannis Manlii» mégis kétségbe vonhatlanul azt mondja, hogy mesterünk *1604-ben* – mint általánosan el is van fogadva – *csakugyan meghalt*, s e nyomtatványt már nem ő, hanem már segédje, majd özvegyének művezetője s aztán társa, Farkas Imre nyomtatta ki. Hogy ezen fontos körülményt meghatározni csekélységemnek jutott osztályrészül, ezt korántsem rovom fel érdememül. Csak azt akarom azzal demonstrálni, hogy hivatásos szaktudósaink mily semmivel sem mentegethető felületességgel művelik hazai nyomdászatunk történetét! Pedig nem a laikus szakíróra vár és nehezedik e komoly feladat, hanem azokra, kiknek *e végből* megadatott – a diploma!

26. *Nagy (Benediktus)*. Naeniae... in obitum... Franc. de Nadasd etc. (II. 321.) Impressuma mint a 25. számon. M.D.C.IV.

27. *Rulandus (Joannes)*. Oratio luctuosa in... obitum... Franc. de Nadasd etc. (II. 322.) Impressuma mint előbb.

28. *Virtuti Et Memoriae...* Franc. de Nadasd. (II. 323.) Impressuma mint előbb.

Ezen 24–28. számú nyomtatványok mind alkalmi gyászbeszédnek vagy versek Nádasdi Ferenc halálára.

E szerint ismerünk Manlius nyomdájából kikerült 28 oly munkát, és pedig 16 magyart és 12 nem magyart, melyek mások költségén jelentek meg. A mennyiben forgalomba jöttek – az alkalmiak például nem szoktak volt könyvárusi forgalomba jönni – azoknak terjesztésével Manlius volt megbízva s így azok bizományi kiadványainak tekintendők.

Áttérünk most Manlius saját kiadványaira, t. i. azon nyomdájából kikerült nyomtatványokra, melyeket mint vállalkozó könyvkiadó és árús a saját költségén adott ki. Ezekkel, hol szükségét látjuk, bővebben kell foglalkoznunk. Hiszen ezekből ismerjük meg Manliust mint üzletembert a legjobban. Ezek vetnek legtöbb világosságot a XVI. század végén uralkodott közművelődési s irodalmi viszonyainkra, különösen pedig akkori hazai könyvkereskedelmünk kül- és belviszonyaira.

I. *Magyar nyelven* adott ki Manlius:

29. *Frankovics Gergely*. Hasznos Es Fölötte szikseges Könyv, az Isten fiainak es vtet felő hiueknek lelki vigasztalásokra stb. Mellyben sok rendbeli betegségek ellen valo orvosságokis be vannak irua stb. 4-r. 244. oldal. Sok, apró szent tárgyakat ábrázoló fametszettel, melyekből egynehány külön negyedréte leveleken is van a szöveghez mellékelve. (I. 223.) Monyorokereken. Nyomtatot Manlius Janos Altal. 1588. Szabó Károly valódi nyegle kuruzsoló és nem orvos által írt, babonával és képtelenséggel teljes munkának nevezi. Legújabban Demkó Kálmán «Az orvosi rend története» című igen becses munkájában ismerteti. E bővebb ismertetésből ezeket tartjuk felemlitendőknek: Az egyetlen ismert példány, melyet az akadémiai könyvtár őriz, Szabó Károly szerint 118 számozott + 4 számozatlan levél s e szerint 244 oldal. Demkó Kálmán szerint 220 számozott *levélből* áll. Mi a példányt nem láttuk s ránk ezen eltérés, melyet meg tudunk magunknak magyarázni, közömbös is. «Már címlapja – mondja Demkó – feltünteti a szerzőnek vallásos irányát az Evangelisták képeiben.» A fametszeteket «igen gyarló kivitelű bibliai képek»-nek mondja, melyek az orvosi tudománnyal semmi összefüggésben nem állnak. Csak a 76-ik levél után beékelt lapon van egy a betegnek ütőerét tapogató, orvost ábrázoló kép. A könyv Nádasdi Ferenc főlovászmesternek, Sopron vármegye nemes urainak és nemzeti vitézlő Magyar Imre viceispánnak van szerző által ajánlva. «Mint orvosi mű – folytatja Demkó – az egész könyv a laikusra is a leggyarlóbb fércelménynek a benyomását teszi, de a kornak jellemzésére nyújt érdekes támaszpontokat s mint ezen századból (érti a XVI-at) egyetlen ismert magyar orvosi könyv részletes ismertetésre méltó. Demkó aztán meg is teszi nagy részletességgel. Minket csak az érdekel, hogy a könyvében (t. i. Frankovicsében) a tulajdonképeni orvosi rész a 14–39. leveleken foglaltatik. A többi imádságok, a Szentírás egyes helyei fölött való elmélkedések, a zsoltárok mintájára készített szenténekek és sehol meg nem nevezett orvos-doktori ellenségeivel való vetekedései töltik be» ... «könyve, a mint abból látni, hogy második kiadást is ért, elterjedt lehetett, nagy érdeme lévén (a tiszta) magyarsága.»

Ez volt tehát Manlius Jánosnak első saját magyar kiadványa. Ha azt a *mai* kritika világánál bírálunk volna szabad, a minthogy nem szabad, vajmi furcsa fogalmat nyernénk Manlius kiadói tehetségéről. De szemünk előtt tartva a kort, melyben e kiadványa megjelent s nemkülönben tekintve az orvosi tudomány akkori színvonalát, valamint az általános műveltségi viszonyokat: Manlius ezen kiadói vállalatát szerencsésnek kell tartanunk s helyes Demkónak azon következtetése, hogy Frankovics könyvének kapósnak kellett lennie, ha abból 1591-ben (Demkó nyilván csak sajtóhibából 1581-et említ) egy második kiadás is vált szükségessé, miről azonban Szabó Károly egy szóval sem emlékszik meg. Frankovics könyvének mindenesetre abban az időben jó keletje volt s csak Manlius spekulatív tehetségére

vall, ha azt saját költségén kiadta. Hogy csak egyetlen-egy példány maradt ránk, úgy magyarázható meg, hogy mint mindennap használt házikönyvnél szokott történni, példányai elrongyolódtak s aztán elpusztultak. Hogy mit mond e könyvről Weszprémi István híres, és ma szintén már igen ritka művében,²² ez nem állván rendelkezésünkre, meg nem mondhatjuk.

30. *Az Evangeliomoc azaz Epistolak* stb. 12-rét 202 számozatlan levél. (I. 228.) Nyomtatottat Monyorókereken Manlius Janos által. M.D.LXXX.IX. Ha ennek is csak két példányát ismerjük, ez is abban leli magyarázatát, hogy mint hittani kézikönyvecske példányai használat közben elrongyolódtak, elpusztultak. Különbösen az időre igen életrevaló kiadvány volt, mely hasznos hajtott kiadványának.

31. *Szalaszei György*. Hetedszaka mindennapra megh irattatott Imadságok, kik öszve szereztetnek Avenarius Janos Doktor által, fordeitattanak pedig magiarra Sz. Gy. predik. által... stb. 12-rét 247 számozott + (imádságokkal) 73 számozatlan levél. (I. 272.) Siczen. Nyomtatta Manlyus János. M.D.XCIII. A címlapra azonban tévesen kitéve M.D.CXIII. Erre nézve már megtettük jegyzetünket. Ez is egy egészen életrevaló, mert a nagyközönségnek szánt vállalat volt, mely valódi kenyércikknek mondható.

32. *Beythe András*. Fives Könuv. Fiveknek es faknac nevökröl stb. 4-r. helyesen számlálva 136 számozott és 8 számozatlan levél. (I. 278.) Nyomtatottat Nymet-Vivaratt. Manlius Janos által. M.D.XCV. – Manlius egyik legkiválóbb kiadványa. Horányi tévesen Beythe Istvánt mondja a Fives Könuv szerzőjének. A mi Szabó Károlynak e könyvhöz tett megjegyzéseit, illetve ama kételyét illeti, hogy a Fives Könuvnek egy későbbi, nedelici kiadása nem lehet, mint azt Földy állítja, mi e kételyéhez annál szívesebben hozzájárulunk, mert ama horvát és krajnai írók (az előbbieket közül Kukuljevic «Arkiv»-jában, emezek közül pedig Dimitz), kik Manlius működéséről értekeznek, szinte nem emlékeznek meg arról, hogy Nedeliczen 1595 után a Zrinyi György nyomdája még működött volna. Mi is már említettük Kukuljevic után, hogy a nedelici nyomda már több évvel *ezelőtt* Varasdra tétetett át, hol ugyancsak Manlius nyomatta ki az ezen sorozatunkban 22. és 23. szám alatt közölt két munkát. De ha Manlius kiterjedt üzleti összeköttetéseit s különösen az ő üzleti gyakorlottságát s leleményességét vesszük tekintetbe: a Beythe Fives Könuvének egy második kiadását még sem tartjuk lehetetlenségnek, csak azért, mert 1595 után a nedelici nyomda már nem létezett, vagyis nem működött többé. Mert az akkori nyomdászkiadói praktika ezt mégis lehetségessé teszi, a mennyiben a leleményes Manlius koholt (Nedelicz) nyomdahellyel vagy tényleg új kiadást rendezett, vagy pedig az eredeti kiadás nyakán maradt példányait nedelici nyomdahellyel és újabb évszámú címlappal látva el, újra hozta forgalomba. Manliustól az ily furfangos fogás igen kitelelt. Neki nemcsak az egész Muraközben, de Horvátországban s Krajnában is voltak számos összeköttetései már laibachi működésétől fogva s így, miután a Fives Könuv más nyelvű nomenclaturával is bir, az ottani vidékeken bízvást számíthatott vevőkre, kivált ha Nedeliczet tesz ki a címlapra! –

33. *Agenda*, az az Szentegyhazi Tselekedetekneknek... módja stb. (I. 303.) (Keresztúr. 1598.) Ma ismeretlen. Második kiadása Manlius üzletutódánál, Farkas Imrénél jelent meg, Keresztúrott 1612-ben.

34. *Magyari István*. (Az iol és bodogal valo meghalasnak tudományarol irattatott kezbeli könyvetske.) Beust Joakim latin munkája után van fordítva M. I. sárvári prédikátor által. (I. 315.) Csak egy címlaptalan csonka példány maradván ránk, Szabó Károly a nyomdahelyet (Sárvárra) és a megjelenési évet (1600) csak az ajánlólevél után tehette, de kétségtelenül bebizonyítja, hogy csakugyan Manlius nyomdájából került ki. A sárvári nyomdahelyre nézve már elmondottuk nézeteinket.

²² Succinta medicorum... biographia, 1774–1787.

A most felsorolt (29–34. számú) magyar könyvek Manliusnak a saját kiadványai. Látunk közte öt igen kelendő ájtatossági, illetve templomi használatra szánt könyvet (a Frankovitsét is inkább ilyennek, mint gyógyászatnak vesszük) és hatodiknak egy nem kevésbé életrevaló fűvészeti munkát. Mind a hat kiadványt a szó szoros értelmében piaci árúcikkek létesítette Manlius. Ezeknek az árusítása búcsúkon, sokadalmakon képezte keresetének egyik főforrását s ezekkel cserélgetett ő más kiadók népies kiadványai ellenében az akkori könyvkereskedelem szokása szerint.– De ő, mint verzált s korát jól ismerő kiadó-könyvárús a kiadóüzlet egy másik ágára, még pedig egy amannál jövedelmezőbbre is fordította figyelmét és azt iparszerűleg kultiválta. Ez a népies kelendő iratok, a «históriák» *utánnyomása* volt, hanem a mellett más kapós műveknek az utánnyomásától sem idegenkedett. Mindezek fő kereseti forrását képezik. Ezen ponyvára vagy vásáros bódéba való cikkekkel is utazza be sűrűn az országot. Jobb cikkeinek a nemesi kuriákon s várakban s a papok és tanítók közt szerez vevőt; a népies iratokra mindenhol kész vevőkre talál. Tizenegy ily magyar utánnyomata maradt ránk. Hét históriásféle, három ájtatossági és egy szótárkönyv. Soruk következő:

35. *Salamon királynak...* Markhalffal való trefa beszedeknek rövid könyve stb. 8-rét 32 számozatlan levél. A címlapon Magyarország címere, melyet jó Manliusunk históriáin, Zeitungjain s egyéb nyomtatványain a keletinél is gyakrabban alkalmazza. *Magyar* jellegűnek kiállítani nyomtatványait, ez volt (a hogy ma is az) a külföldi eredetű üzletember speculációja. (I. 247.) Nyomtatott Monyorokereken Manlius János által. 1591. Ezen, csak egyetlen példányban ismert utánnyomatra első kiadása Kolozsvár, 1577., második ugyanott 1585. A «Könyvszemle» egyik kiváló munkatársa hosszabb cikkben foglalkozik ezen a XVI-ik században nagy kelendőséggel örvendő, irodalomtörténeti jelentőséggel bíró népies irattal.

36. *Laskai János.* Az Aesopus Életéről, Erkölséről stb... kit L. J. debreceni Mester Görögből és Deákból Magyar Nyelvre fordított. 8-r. Ma ismeretlen. (I. 260.) Impressuma, mint előbb, M.D.XCII. Az eredeti 1592-iki kiadás utánnyomata. Manliusnak ugyancsak sietős dolga lehetett, hogy még ugyanazon évben, a melyben az eredeti kiadás megjelent, piacra hozza az ő utánnyomatát. Ha Szabó Károly címmása csakugyan egészen hű, akkor konstatálhatjuk, hogy Manliusnak már magyar ékezetű betűi is voltak.

37. *Enyedi György.* Jeles szép Historia a Tancredus Királynak Leányáról, Gismundáról. (Latinból fordítva.) 8-rét. (I. 261.) Impressuma, mint a 84. számé. 1592. Ma ismeretlen. Ezen utánnyomat első kiadása Debreczen. 1577. Újabb kiadása H. n. (Kolozsvár) 1624.

38. *Tinódi Sebestyén.* Buda városának veszedelméről és Török Bálint fogságáról való Historia. 8°. (I. 262.) Impressuma mint előbb. Megjelenési éve megközelítőleg 1592. Ma ismeretlen. Szabó K. «Kétségkívül egy régibb, ma már ismeretlen kolozsvári kiadás utánnyomatá»-nak mondja.

39. *Hunyadi Ferenc.* Historia a régi hires Troja városának... meg szállásáról stb. 8°. (I. 263.) Nyomtatott Siczben Manlius János által. 1592. Ma ismeretlen utánnyomata a régibb kolozsvári 1577. és 1586-iki és a debreczeni 1582-iki kiadásoknak. Szabó K. e históriához tett jegyzetével, hogy t. i. Manlius a história iratásának évszámát azért változtatta 1592-re, hogy az ének újabbnak látszassék, nem érthetünk egyet. Ezt fejtegetni azonban nem igen érdemes.

40. *Decsi Gáspár.* Historia a Dávid királynak, Uriasnak feleségével való vétkeiről stb. 8-r. (I. 264.) Nyomtatott Syczben Manlius János által. Anno 1592. Ezen Manlius által utánnyomattott, de ma már szintén ismeretlen históriás ének első kiadása H. és é. n. (XVI. száz.) 4-r. 2 ív.

41. *Gosárvári Mátyás.* Az régi Magyaroknak első Be-jövésekről való História stb. 8-r. (I. 265.) Nyomtatott Syczbe. Manlius Iános által. Anno 1592. Ez utánnyomat is a ma már ismeretlenekhez tartozik. Régibb kiadása: Kolozsvár 1579.

Némileg feltűnő jelenségnek tartjuk, hogy a most felsorolt 35–41. számú hét históriás ének mind az 1592-ik esztendőben került ki Manlius sajtója alul, és pedig négy monyorókeréki s három siczi nyomdahellyel, minek aligha lehet más magyarázata, mint az, hogy 1592-ben nem igen volt rendelt nyomdamunkája s így kiadványainak ezen új ágára vetette magát, hogy sajtója ne szüneteljen. S ezen népies iratok ma már vagy ismeretlenek, vagy pedig egyetlenegy példányban maradtak ránk, éppen csak úgy, mint Manlius laibachi nyomtatványainak legtöbbje!

42. *Heltai Gáspár*. Vigasztaló Könyvetske. Keresztyen intessel és tanítással... e Vilagból kimulasához. 12-rét. 110 számozatlan levél. (I. 271.) Siczben nyomtatta Manlius János. M.D.XCIII. Első kiadása ezen utánnymotnak Kolozsvár 1553. A címlap után négy levelet foglal el Manlius János latin ajánlása Czipnik Tamás tótországi főharmincadoshoz és Koronghi Benedek harmincad ellenőrhöz ily kelettel: «Actum Syczini die Philippi et Jacobi Anno 1593». Hogy e két vámtiszt a tótság északi vagy déli részén volt-e alkalmazásban, ez ránk nézve nem éppen közömbös; de mert Manlius ajánlásában azt mondja, hogy körülbelül már tizennyolc éve, hogy ismeretségben áll velük; biztossággal mondhatjuk, hogy az ország valamelyik déli harmincadának voltak hivatalnokai s Manlius velük még laibachi működése s különösen azóta volt ismerős, midőn a krainai rendek tulajdonát képező s Ungnád urachi nyomdájában előállított szlovén protestáns könyvek terjesztése érdekében ama vidékeket beutazta. Manlius elismeri, hogy sok jótéteményben részesült a nevezett két vámtiszt részéről s az is kivehető ajánlásából, hogy azok protestánsok valának.²³ Hogy miből állottak ezen jótétemények, nem nehéz eltalálni: szemet húnytak a vámnál a könyves társzekereivel átvonuló könyvárus szigorúan tiltott protestáns irányú könyvei átvizsgálásánál, holott azokat elkobozni lett volna kötelességük. S Manliusnak országszerte lehettek ily összeköttetései s csakis így érthető meg, hogy 23 esztendeig birta majdnem háborítlanul folytatni üzleteit, a nyomdászatot és a könyvkereskedést, az akkor már nálunk is keményebben fogantatba vett ellenreformációval szemben.

43. *Vízaknai Gergely*. Az Keresztyéni Tvdománnak eg nehany fő Articulusirol valo Könyueczke stb. 12-r. 108 számozatlan levél. (I. 273.) Impressuma, mint az előbbi. 1593. Ajánlja Manlius Iváncsi Lukácsnak. Van-e ajánlatában valami, minket érdeklő adat vagy vonatkozás, azt még nem volt alkalmunk kipuhatolni. Szabó K. ezen protest. katekizmusról is azt mondja, hogy «kétségtelenül egy régibb, gyaníthatólag kolozsvári, most ismeretlen kiadásnak lesz az utánnymata.»

44. *Heltai Gáspár*. Szaz Fabvla, Mellyeket *Aesoposból* és egyebvnnen egybe gyvtet stb. 8-rét. 144 számozatlan levél. (I. 285.) Nyomtattatott Nimet-Vivaratt Manlius Janos által. 1596. A kolozsvári 1566-iki eredeti kiadás utánnymota. Az egyetlenegy ismert példány a nemzeti muzeum könyvtára birtokában van. – Habent sua fata libelli! Heltai Gáspár a Pesty Gábor 1536-iki bécsi kiadását dolgozza fel és adja ki; Manlius pedig a Heltaiét adja utánnymotban. Aztán 1673-ig nincs magyar Esopusa irodalmunknak. Ez évben s ugyanott 1687-ben Lőcsének jut az érdem, hogy e közkedveltségű könyvet adott ismét a magyar olvasóközönség kezébe. Csak kilencven esztendő lefolyása után Kolozsvár támasztja fel halottaiból aztán a magyar Aesopust 1777-ben, melyet azonban 1767-ben egy helynélküli előzi meg. A Németh Antal kiadását szinte év nélkül a pest-pozsonyi Patzko Ferenc nyomdász-kiadó cége utánnymotban adta ki ismét. – Petrik nagy könyvészete után indulva, a XIX-ik század első magyar Aesopusa a Szabó István fordította kiadás, melyet 1846-ban Hartleben pesti kiadó bocsátott ismét a könyvpiacra egy tisztán magyar és egy hellén-magyar kiadásban. Ma a Lampel Róbert-féle színes és fekete képű s az ifjúságnak szánt kiadás uralja a piacot. – Egy,

²³ Ezen ajánlásnak eredetiben velem való szíves közlését a sárospataki ref. collegium tudós könyvtárnokának, dr. Szinnyei Gerzson tanár úrnak köszönöm, kinek ez úton is kifejezem érte hálámat.

szinte az ifjúságnak szánt zágrábi évnélküli (1860–1875 közti) kis kiadást, valamint három-négy még újabbkori csak mellesleg említjük. E magyar könyv – mint látjuk – azon kevesekhez tartozik, melyek immár négyfélszáz esztendeje, hogy közönségünk soha meg nem únt olvasmányát képezi, s a görög classikus irodalomnak egyik örökbecsű műve.

45. (*Bock Mihály.*) Beteg lelkeknek való füves kertecske. Németből fordította Balassa Bálint. 12-rét. (I. 274.) Csak egy címlaptalan csonka példány maradván reánk, melyet a sárospataki ref collegium könyvtára őriz, Szabó K. a nyomdahelyet (Siczet), a nyomdászt (Manliust) és a megjelenési évet (1593) csak hozzávetőleg határozhatta meg. Az 1572-iki krakkói és 1580-iki bártfai kiadások utánnyomata, de Szabó szerint semmi esetre sem pusztá reproductiója a megelőző kiadásoknak, hanem helyel-hellyel átdolgozva.

46. *Szikszai Fabriczius, Basilius.* Nomenclatura. Seu Dictionarium Latino-Hungaricum Cui nunc *Denuo* adjecimus idioma Germanicum etc. 8-rét. 155 levél, + Index 3 számozatlan levél. Sarvarini. Excudebat Joannes Manlius. Anno MDCII. Ezen három nyelvű (latin-magyar-német) szótár iskolai használatra volt szánva. Debreczenben négy kiadást ért (1590, 1592, 1593 és 1597). Ily kelendő cikket Manlius nem hagyhatta utánnyomtatlanul s a Dunántúli protestánsok szívesebben vették az ő kiadását, mint a debreczenit. Szinte bizonyosnak áll előttünk, hogy mi birta rá Manliust, hogy ily durván megsértse a debreczeni városi nyomda tulajdonját. Ott nem jó szemmel nézték Manlius manipulációit az utánnyomás dolgában s mikor aztán egyik debreczeni vásárkor Manlius az ő kiadványaival nem birt csereüzletet kötni a városi nyomdával egy partie Szikszai-féle dictionariumra, hát fogta magát s utánnyomatot rendezett belőle. Egyáltalában jellemző a XVI. és XVII. század magyarországi sajtóviszonyaira, hogy az írói és kiadói tulajdonjogról a törvényhozás még sehogy sem intézkedett s egyik nyomdászkiadó a másiknak a kiadványát egész nyíltan, szabadon s megtorlatlanul utánnyomtatta. Mint látjuk, Manliusunk e tekintetben nagyban vitte ügyleteit s azért nem is állhatott jó lábon debreczeni s kolozsvári kartársaival. Csakhogy viszont az is megtörtént, hogy az ő kiadványát más nyomdászkiadó elcsente tőle és utánnyomatot adott ki belőle. Így például Klösz Jakab bártfai nyomdászkiadó Manlius eredeti kiadványát, a Szalaszegi-féle Hetedszaka című imakönyvet (sorozatunkban a 31-ik számút) utánnyomtatja s kiadja 1602-ben. Igaz, hogy az akkori könyvkereskedelmi viszonyok s kivált a nagy távolságokkal szemben a gyarló közlekedési eszközök nem tették nagyon érezhetővé az ilyképen támadt concurrentiát, s Manliusnak is, Klösznek is – kinek-kinek a maga körében – jutott utánnyomataiknak vevője. Nagy kár, hogy a könyvek akkori bolti árára nézve oly kevés a biztos adatunk. Ezeket tudva, igen érdekes és tanulságos következtetéseket vonhatnánk le az akkori magyar könyvkereskedők egymás közötti s egymás melletti viszonyaira s forgalmára. Természetesen akkor is a szemesé volt a világ, s akkor is az üzleti leleményes mozgékony-ságtól és rátermettségtől függött a siker.

II. Nem magyar kiadványai Manliusnak ezek:

47. *Homberger (Jeremias.)* Viola Martia... habet hic libellus piam praeparationem ad percipiendam coenam dominicam, forma colloquii etc. 8°-rét. 32 számozatlan levél. (II. 169.) Hely, nyomdász és évszám megjelölése nélkül. Szabó K. a könyv betűi, papírja és nyomdai kiállítása után ítélve, kétségtelenül német-újvári nyomtatványnak mondja, tehát Manlius János kiadványának. Arról, hogy a modern bibliografia mennyire képes egy hely-, nyomdász- és évszám nélküli nyomtatványt más nyomtatványokkal való összehasonlításából a nevezett bibliografiai kellékekre vonatkozólag meghatározni, egy kiadandó más szakdolgozatunkban fogunk bővebben értekezni. De már e helyütt is jelezhetjük, hogy a jelzett «bibliografiai próbát» vajmi problematikusnak tartjuk, mint tapasztalt szakemberek! Az 1582. évszámot szerző ajánlásából biztosra veszi, mint megjelenési évet. Ezt már szívesebben írjuk alá. E könyv előkészítés az Urszentvacsorájához.

48. *Homberger (Jeremias.)* Granum Frumenti. Explicatio LIII. Capitis Isaiae Prophetae etc. 8-rét. 152 számozatlan levél. (II. 177.) Gyisingae, in officina Typographica Joannis Manlij. 1583. Bibliai magyarázat Jézus Krisztus haláláról és feltámadásáról.

49. *Homberger (Jeremias.)* Floscules Eden. Compendium totius Christianae Theologiae etc. 8-rét. 56 számozatlan levél. (II. 184.) Impressuma, mint a megelőző számé. MDLXXXIV. A keresztyén hit sommája.

Homberger Jeromos, mikor a 47. és 48-ik számú művét Manlius által kinyomatta, gráci evang. lelkész volt. Az ottani nyomda az időben vagy már el volt tiltva protestáns könyvek nyomtatásától, vagy az 1582-ben Laibachból kiűzött Manlius már birta Homberger kéziratait s letelepedvén Német-Újvárott, azokat legott kinyomatta. A Floscules Edent Homberger már mint soproni lelkész adta Manlius kiadásába. Mind a három munka, mely szerintünk műveltebb protestánsok számára van írva és talán városi középiskolákban is használtatott, a bibliografiai ritkaságokhoz tartozik. A 46. és 47. számú unicum és a német-újvári Szt.-Ferenc rendiek zárdájának tulajdona. A 49. számú szinte ott és azon felül a nemzeti muzeumi könyvtárban őriztetik egy-egy példányban. A ritka provenientia is a mellett szól, hogy iskolában használták Hombergernek e három könyvecskéjét s mint ilyenek aztán idővel használat közben elkallódtak, elpusztultak. – E három kiadványból is tapasztaljuk, hogy Manliusunknak számos jóbarátja és dolgoztatója volt, nem csak itt nálunk, de az idegen messzebb tájakon is. Már ezen egy körülményből is cáfolhatatlanul konstátálható, hogy Manlius mester a legtavolabbról sem tartozhatott a vándor vagy kóbor nyomdászok közé!

50. *Pöckhl (Erhard).* Neue Zeitung auss Ungern, Auch gründlicher vnd warhaffter Bericht: Welcher massen der Saswar Bascha von Siget, sambt anderen dreyen Beegen den 9. Augusti dises 1587. Jars vber die Fünff Tausendt starck herausz gefallen etc. etc. etc. mit allen circumstantijs auffß fleissigst beschriben. 4-rét. 10 számozatlan levél. (II. 197.) Gedruckt zu Eberaw in Ungern durch Hansen Manuel. Anno M.D.LXXXVII. Szerző ajánlása így szól: Dem ehrbaren vnnd wolgeachten Hansen Manuel, Buchdrucker zu Eberau. Geben zu Tschakathurm 1587. 19. Augusti. Erhard Pöckhl... Georgen Grafen von Serin Secretarius.» Ime az első újság-forma, mely hazánkban nyomtatott s Manlius Jánosé az érdem, hogy azt kiadta. Mert mondanunk sem kell, hogy Zrinyi György titkára, Pöckhl Erhard Sasvár basa szigeti kirohanását, pusztításait s legyőzetését, mint szemtanú egyenesen Manlius megbízásából írta meg. A külföldön az ilyen «Zeytung»-ok, melyek minden nevezetesebb eseményt, vivott csatákat, rablógyilkosságokat s efféléket hirül adtak a közönségnek s így a mai hirlapokat pótolták, akkor ezrivel voltak forgalomban s hozzánk is importáltattak. Manlius tehát a nevezetes hazai eseményt arra használta fel, hogy röpiratba foglaltatva, árúcíkképen terjessze, a mi nem is lehetett rossz spekuláció, mint alább látni fogjuk. Az eberauai (monyorókeréki) «Neue Zeytung»-ból 1881-ig csak egyetlen-egy példány volt ismeretes, mely a müncheni könyvtárban őriztetik. A jelzett évben azonban Csontos János, akkori muzeumi könyvtár őr tudományos körútjában az olmüci tanulmányi könyvtárban egy másik példányra is akadt, melyet aztán a «Magyar könyvszemle 1881-iki évfolyamában (a 273–274. lapon) ismertette. Ugyanezt tette egy névtelen közlő a «Corvina» 1882-iki évfolyamának 15. lapján ily címen: «Die erste deutsche Zeitung in Ungarn.» Közlésében Manuel-ből tévedésből vagy sajtóhibából Mannel-t csinált (ámbar ez más nyomtatványokon így is szokta volt magát nevezni). Szabó K. e tekintetben minden bizonnyal megbízhatóbb. – Hogy a szerző a «Neue Zeitung»-ot éppen Manliusnak, kiadójának ajánlotta fel, ez a mai finyás kor illemszabályaiba ütköznék ugyan, de az akkori időkben meg volt engedhető s a furfangos kiadó ezt talán maga így akarta, hogy röpiratának s magának reklámot csapjon. Mindenesetre ez a dedikáció is csak a mellett szól, hogy Manlius nem volt csak amolyan «vándor»-, «kóbor»- vagy – a mint Csontos nevezi – «ambuláns»-nyomdász, minőnek őt mindeddig – kívülünk – annyi sokan tartanak.

51. *Hartlieb (Joannes)*. Christlicher vnd kurtzer Bericht von dem hochwürdigen Sacrament des Altars... zum vnterricht Fragweise gestellt. 8-rét. 54 számozatlan levél. (II. 212.) Gedruckt zu Eberaw in Ungern bey Hans Manuel. M.D.LXXXX. Egyetlen példánya a pesti egyetemi könyvtárban. Mint Homberger «Viola Mortia»-ja (47. sz. a.) latin nyelven: úgy Hartlieb ezen munkája az Úrszentvacsorához való előkészítés német ajkuak számára.

52. *Zeitung (Newe)* Vnd Wundergeschiecht, so zu Constantinopel... öffentlich am Himel gesehen worden... in Gesangsweiss verfasst durch A. M. etc. 8-rét. 8 számozatlan levél. (II. 245.) Gedruckt zu Schützing, in Hungern, bey Hansen Mannel. Anno 1593. Egyetlen példánya Ráth György birtokában. A 50. szám alatt felsorolt «Newe Zeitung» bízvást jól «bevágott» Manliusnak, hogy e hasonló irányú másiknak a kiadására is vállalkozott. Ez és az első «Zeitung» mindenesetre kapós keletnek örvendett s par excellence vásároscikk volt, mely a kisebb árúsítók révén számos példányban messzebb körökben is elterjedt az akkori utcai «rikkancsok» segítségével.

A «Magyar Könyvszemle» első tizenegy évfolyamát is átböngészvén a Manlius által Magyarországon nyomtatott könyvekre vonatkozólag, Szabó Károly a «Régi magyar Könyvtára» I., II. kötetéhez következő adalékokat találtuk, melyeket itt pótlólag soroljuk föl, hogy Manlius nyomdatermékeit e pár munkával is szaporítsuk. Alig szenved kétséget, hogy a «Magyar Könyvszemle» XII-ik és következő évfolyamaiban is találatnak még oly nyomtatványok, melyek egykor Manlius sajtója alul kerültek ki. Ezen 1886–1901-iki évfolyamok átkutatását azonban már nem volt módunkban végezni s ezt egy közlendő pótlékunk számára fentartottuk.

Ezen, aránylag nagyon is kevés «Adalékok» Szabó Károly Régi Magyar könyvtára I. és II. kötetéhez következők:

53. *Peterdi Péter*. Bathori Sigmondnak... győzhetetlen nyeresegeről Tergovestia, Bukeres és Girgio alatt stb. Nyomtatott Nymet-Vyvarat Manlius Janos által. M.D.XCVI. 4r. 6 számozatlan levél. A címlap hátlapján Manlius latin ajánlása... Bánfi Györgyhez és Kristófhöz, ezen kelettel: «Vivarini, 24 Februarij, anno *virginei partus* 1596.» Ez az akkor divott «Zeitung»-ok vagy históriák módjára ponyva-cikknek készült. Egyetlen példánya megboldogult Knausz Nándor c. püspök birtokában volt.

54. *De ratione* instituendi puerorum etc. Gyssingae, excudebat Joannes Manlius. 1584. Ez csak címe után ismeretes.

55. *Creutzer (Georg)*. Sendbrieff Georgii Creutzers, ahn einen Ersamen vnd weisen Rath vnd der gantzen Christlichen Gemein der Stadt Kaismarkt etc. (hosszú drasztikus címmel). Gedruckt zu Eberau (Monyorókerék) durch Johannem Manlium. Anno 1587. A Podmaniczkyak kis-kartali könyvtárában őrzött egyetlen ismert példánya (4-r.) az 5-ik számozatlan levéllel megszakad. Ismerteti a Ballagi Aladár szerkesztette «Irodalomtörténeti Közlemények» II. évfolyama 3-ik füzetében Ráth György. Érdekes a tudós bibliophil azon közlése is, hogy mikép került a felvidéki Creutzer ezen polemikus irata Manlius monyorókeréki nyomdájába. (L. az idézett helyen.) A «Magyar Könyvszemle» első 11. évfolyama háromszáznál is több adalékot közöl Szabó K. Régi magyar könyvtára I., II-ik kötetéhez s ime Manliusra vonatkozólag csak hármat (*igazi* adalékot) lehetett összeszedni!

Ime bemutattuk Manlius Jánosnak, a XVI. század egyik kiválóbb nyomdásza, kiadója s könyvárusának nyomdatermékeit, de eddig csak Szabó Károly R. M. K. I. és II. kötete nyomán, szám szerint ötvenötöt. És pedig:

(1–16. sz.)	Mások költségén nyomtatott <i>magyar</i> munka van	16	
(29–46. sz.)	A saját költségén kiadott magyar munka van	18	34
(17–28. sz.)	Mások költségén nyomtatott <i>nem magyar</i> munka van	12	
(47–52. sz.)	A saját költségén kiadott nem magyar munka van	6	<u>18</u>
			52
(53–55. sz.)	Adalékok		<u>3</u>
	Összesen		55

A nem magyar munkák közül van latin 15, német 3, összesen 18.

Így tehát Manlius össztermelése magyar munkákban majdnem kétszerte annyi (34), mint a nem magyar (18), a 3 Pótlékot nem számítva. Tekintve már most, hogy a Dunántúli országrészeknek a lakossága majdnem túlnyomó számban német, ily nyelvű munkát pedig csak hármat-négyet nyomtatott: nyomdászai s kiadói működése nálunk méltán nemzeti irányúnak nevezhető. Manlius tehát, midőn Magyarországon megtelepedett s egész huszonhárom esztendei köztünk létele alatt még sem birta elsajátítani a magyar szót, daczára ennek helyesen felfogta hivatását, midőn nyomdáját s kiadói tevékenységét túlnyomólag a magyar irodalom szolgálatába helyezte. És ez neki annál nagyobb érdemül tudandó be, mivel nem volt magyar születésű.

Tudományszakok szerint csoportosítva, az 55 munka következőkép feloszlik, megjegyezvén, hogy az alkalmi nyomtatványokat, minők a lakadalmi s halotti verseket s beszédeket a vegyesek rovatába helyeztük:

	magyar	nem magyar	munka
Hittudomány (polemica)	24	8	32
Természettudomány	1	1	2
Nyelvtudomány	1	–	1
Szépirodalmiak (Históriák)	8	1	9
Vegyesek s alkalmi nyomtatványok	<u>–</u>	<u>8</u>	<u>8</u>
	34	<u>18</u>	
		52	52
Az Adalékok	–	<u>3</u>	<u>3</u>
		55	55

Már csak ezen egy nyomda termékein is látjuk azon kor hű képét, melyben napvilágot láttak. Az új hit és annak vitairatai töltik be a kedélyeket leginkább s ez jut kifejezésre az irodalomban is. És Manlius mint buzgó protestáns, ki hitéért hazájából száműzetett, híven teljesíti nálunk missióját s 55 nyomdatermék között nincs egyetlen egy sem, mely azt hirdetné, hogy az üzletember bérért-pénzért az ellenfeleknek rendelkezésre bocsátotta volna sajtóját. Ez Manlius igazi vallásosságára és derék jellemére vall!

Hogy Manlius azon 23 év alatt, mely alatt Magyarországon működött – mostani fogalmaink szerint mérlegelve – csak annyi keveset produkált nyomdájában, ezen nem fog csodálkozni senki, ha azon kort tartja szem előtt, melyben Manlius nálunk működött. És azt se felejtjük, hogy ő nem csupán nyomdász, de könyvárus is volt. Ő neki saját kiadványain és a neki megbízóitól a nyomdájában előállított bizományba adott könyveken kívül más nyomdászok kiadványaival is kellett kereskednie, minők az akkor szokásban volt kölcsönös csereügyletekből jutottak egész partiek számára birtokába. Manlius ideje tehát kettős irányban volt igénybe

véve. Ennek egyik részét a nyomdatermékek előállítására, másikat pedig azok elhelyezésére kellett fordítania. Ez utóbbit pedig neki csak hosszadalmas és fáradtságos járassal-keléssel s gyakori üzletutakkal lehetett elérnie. Onnan van aztán, hogy 23 esztendei nálunk működése alatt négy esztendő van olyan (1585, 1586, 1594 és 1599), melyben nyomdája egészen szünetelni látszott; legalább ez évekből tőle való nyomtatványt egyet sem ismerünk. Működésének ezen látszólagos hézagait kétségkívül az ily természetű üzletutai töltik ki. Különben alig képzelhető, hogy Manlius azt az 55 nyomdatermékét is egyedül maga szedte s kinyomatta volna. Hiszen ő, mikor 1595-ben harmadízben találkozunk vele Német-Újvárott, akkor már a hatvanas életkorát is túlélte, s könyvkereskedését is, nyomdáját is ez előrehaladt korában nem is gondolhatta egyedül. Erre nézve különösen az 1598–1604-iki utolsó évekre vonatkozólag több támpontot nyújtanak az ő azidőbeni szokatlanul gyakori helyváltásai – ha ugyan tényleg nyomtatott Sárvárott – melyekre nézve már fent elmondottuk nézeteinket. S mindezeket figyelembe véve, több mint valószínű, hogy különösen működése utolsó éveiben, nevezetesen pedig a keresztúr-sárvári időszakban legalább egy nyomdászsegédet tartott. Mert ime német-újvári s monyorókeréki magyar nyomtatványaiban aránylag kevés a sajtóhiba, ellenben a sárváriak csak úgy hemzsegnak a sok typographiai «vétkek»-től. Ezeket pedig nem Manlius követte el, hanem a külföldről ide szakadt segéde, ki még kevesebbet tudott boldogulni a magyar kézírattal, mint mestere. De hiszen mindezeket átláthatlan fátyol fűdi; a hypothesisek pedig vajmi gyatra fátyollebegtetők!

Manlius kiadói tevékenységét tekintve, már első pillantásra feltűnik az a körülmény, hogy kiadványai közt nem találunk kalendáriumot, holott a naptár-kiadást az időben minden valamire való nyomdász egyik éltető eszközének tekintette s gondosan praktizálta is. S ha figyelembe vesszük, hogy Manlius üzletutódát, Farkas Imrét az ő 1609-re kiadott kalendáriumáról tanulunk megismerni először s ha Manlius népies kiadványait, a históriákat, mint nemkülönbön terjedelmes könyvkereskedését tekintjük: szinte lehetetlennek találjuk, hogy ő ne adott volna ki kalendáriumot is, melyről egyáltalán köztudomású, hogy legjobban van kitéve az elpusztulásnak s így csak azért nélkülözzük Manlius ismert kiadványai közt a kalendáriumot, mert az ő kiadású példányaiból egy sem maradt ránk. S e föltevésünk meg is nyeri beigazolását pótlékunkban!

Manlius nyomdatermékeivel irodalomtörténeti szempontból tekintve foglalkozni nem a mi tiszttünk. Elég, ha azon illusztris szerzőkre utalunk, minők például a két Beythe, Zwonarics Mihály, Magyar István, Nagy Benedek stbik, kik Manlius sajtóját foglalkoztatták, s azon nagy hatást felemlítjük, melyet nevezett írók a magyar protestantizmus fejlődésére s megszilárdulására műveikkel gyakorolták. S a ki a lelkiismereti szabadság e küzdelmeiben közreműködött, Manlius János, a nyomdász, a kiadó és a nyomtatott ige terjesztője is, most már más világosságban áll előttünk, mint a mily homályba őt a meggondolatlanság, a félszegség és a balhiedelem helyezte azzal, hogy holmi földönfutó vándor- és kóborló nyomdászembernek bélyegezte, mely folt még ma is ott tapadt az ő és többi stigmatizált nyomdász-társai áldott nevein. Manliusról – ime – lemostuk e foltot. A történelem világánál most már tisztán áll előttünk mint becsületes, jóra való nyomdász, mint kiváló kiadó és könyvárus. Vándornyomdászoknak degradált kor- és kartársaira is fog kerülni a sor, hogy rehabilitáljuk őket s levegyük róluk azt a lealacsonyító epitetont, melyet fejletlen korában rájuk alkalmazott a magyar nyomdászatnak ma sem sokkal fejlettebb története. Különben érdekes tudnunk azt is, hogy Manlius nyomdatermékeinek milyen ma a provenienciája. Az utólag közölt három Adalékkal 55-re rúg a Manlius sajtója alul kikerült nyomtatványok száma. Ezek közt:

	magyar	nem magyar
Ma már ismeretlen	8	3
Unicum	9	12
2 példányban ismeretes	6	6
3 példányban ismeretes	1	–
4 példányban ismeretes	4	–
5 példányban ismeretes	1	–
6 példányban ismeretes Beyte Vasárnapi Epistolái	1	–
7 példányban ismeretes Beyte főünnepnap Epistolája, Zwonarics Pápája	3	–
8 példányban ismeretes A Hunnius-Eszterházi műve	<u>1</u>	<u>–</u>
	34	21
		<u>34</u>
		55

Eszerint a nem magyar nyomtatványoknak sokkal ritkább a provenienciája, mint a magyaroké. Hogy mi ennek az oka, ezt a szakkönyvész meg tudja magának magyarázni. A nem szakkönyvész előtt ez egészen közömbös.

Mint már pályarajzunk elején említettük, Manlius körülbelül hetven esztendeig élt. Laibachi és magyarországi működése 43 évre terjedt (1562–1582 és 1582–1604). Ez utóbbi évben megszűnik működése s igen valószínű Németh János azon feltevése,²⁴ hogy 1604-ben annyi küzködések, annyi viszontagságok után jobblétre szenderült. Bár arra nézve sincsenek adataink, hogy nyomdája tényleg Farkas Imre kezére került, mivel 1608 óta Keresztúrott találkozzunk mint nyomdással, mégis bizton hisszük, hogy ez így történt. Pótlékunk ezt kétségtelenné teszi. A szakkutatás dolga a Manlius és Farkas nyomtatványainak összehasonlításából s egyéb szaktörténeti érvekre támaszkodva kideríteni, hogy állításunk igaz-e vagy sem. Egyáltalán nagyon kíváncsiak vagyunk, hogy a hazai nyomdászat s könyvkereskedelem történetének ezen, általunk inaugurált *új irányát* diplomás szaktudósaink figyelembe vegyék s ez új irányban kutatásaikat folytassák.

Visszatekintve Manliusnak összműködésére, abban éppúgy látjuk az ügybuzgó protestáns közreműködését kora vallásos küzdelmeiben, mint a derekas nyomdász, tevékeny kiadó és fáradhatlan verzált könyvárus szereplését, mint nemkülönben korának irodalmi és társadalmi áramlatának egy jó darab tükörképét.

Többi nyomdásztársai is mindannyi terjesztői a protestantizmusnak hazánkban. Ezeknek is majd a szedőlécz, majd a vételre kínált könyv a kezükben, nyakukon pedig a hajszóló könyv-vizitátorok, kik maradásukat egy helyen lehetetlenné teszik csakúgy, mint könyvterjesztői hivatásukat, mely a gyakori üzletútjaikat teszi kenyeres szükségükké. Huszár Gál, Bornemisza Péter azon felül még papi hivatal is viselnek, tehát kétféle a hivatásuk, a szent ígének szóval is, nyomtatott betűvel is való terjesztése – Manlius működésében azonban főleg kiadói és könyvárusi minősége domborodik ki a legjobban. Nála a protestáns ügyet nyomdája segítségével előmozdító (akkor még művész számba menő) mesterember mellett, a rutinizott s a vekszációkban edzett s páratlan szívós kitartású, leleményes és a furfangtól sem idegenkedő üzletember, az ügyes kiadó és mozgékony könyvárus is lép előtérbe, s ez oldalról ismerve Manliust, a mai kiadó és könyvárus tiszta fogalmat nyer a XVI. századbeli szakelődjeinek s magának a könyvárusi üzletvitelnek akkori állapotáról. Fájdalom, hogy az adatok rendkívüli

²⁴ Memoria Typographiarum... Pestini, 1818.

gyér volta e távol múltat csak homályos körvonalakban engedti feltüntetni, holott például a németországi nyomdászat s könyvkereskedelem történetének ugyanez időben már a gazdagnak is mondható hiteles levéltári adat-anyag áll rendelkezésére. Hja! a magyar volt akkor a német kulturának védbástyája. Amaz haladt – mi meg hátramaradtunk! Ugyan utólérjük-e hazai nyomdászatunk és könyvkereskedelmünk története tekintetében a németországit? Az általunk inaugurált *új irányt* követve, kétségen kívül hogy igen; de az eddigi elavult, maradi csapásokon továbbra is haladva – soha!

S ezzel Manlius János pályarajzát be is fejeztük. Nem csupán pályarajznak írtuk azt meg, de korrajznak is, melyben hazánk közművelődésének két főtényezőjének, a magyar nyomdászatnak s könyvkereskedelemnek juttattunk főszerepet. E két tényező mindaddig a legjobban rászorult történelmi megvilágítására s a régi balhiedelmeknek a kiküszöbölésére. E balhiedelmek egyik-másikára felhívni a hivatásos szakemberek figyelmét, és a még tüzetes megírására váró magyar könyvkereskedelem történetéhez hozzájárulni egy pár alapkővel; ez jelen dolgozatunk célja. Hogy mennyire értük ezt el, ítéljék meg az elfogulatlan szakkörök, melyeknek jóindulatába s pártolásába sine ira et studio ajánljuk magunkat.

Manlius János dicső szelleme pedig ott lengjen mindenha a magyar nyomdászat és könyvkereskedelem fölött! E két testvér, mely karöltve s válvetve dolgozik hazánk legdrágább kincse: szellemi élete gyarapítása érdekében, úgy nézzen fel e szellemhez, mint amely hasonló ügybuzgóságra s ügyszeretetre tanítsa a jelen és az utókor közharcosait ama szellemi kincsünk megőregbítésére vívott s vívandó harcaiban.

Pótlékul

Jelen szaktörténeti tanulmányomat még az 1898-ik év nyarán írtam meg s kéziratát a rákövetkező év tavaszán a Magyar Könyvkereskedők Egyletének bocsátottam rendelkezésére. Már munkácskám egész elrendezésénél, a szigorú történeti iránytól nagyon is elütő laikus előadásánál, mint nemkülönben egész célzatánál fogva nem is volt szánva a magyar könyvkereskedők «Évkönyvé»-nek, hanem legfőlebb a mi szakközlönyünknek, a «Corviná»-nak, vagy nyomdászati szaklapjaink egyik-másikának, melyeket nem igen forgatnak hivatásos bibliografusaink s így kikerülte volna a szigorúbb kritikát. A Magyar Könyvkereskedők Egylete azonban jónak látta dolgozatomat az Évkönyvben közzétenni, mely határozat előtt nekem, mint szerzőnek, meghajolnom kellett. Így tehát törekednem kellett, hogy legalább valamivel tüzetesebb dolgozattal megjelenhessek azon szakférfiak előtt is, kik Évkönyvünket már inkább veszik kezökbe, ha nem másért, mint annak, ez idő szerint némi számot tevő könyvészte kedvéért. Ennélfogva az eredeti szöveget sok helyütt jelentékenyen kibővíteni vagy átdolgozni voltam kénytelen.

Mindenekelőtt ismételve kell hangsúlyoznom, hogy tanulmányom a Manlius bibliográfiát (három címnek kivételével, melyet mint a «Magyar Könyvszemle» első tizenegy folyamában közölt «Adalékok»-ként már az ide tartozó törzs-bibliográfiába felvettem, csak Szabó Károly Régi Magyar Könyvtára I. és II-ik kötete alapján közli. Eszerint nincsenek benne azon Manlius-féle nyomtatványok (a jelzett háromnak kivételével), melyeket a nevezett nagybecsű szakközlöny XII–XXV-ik évfolyamának (1887–1901-iki kötetének) hivatásos szakkbúvárai felkutattak s ismertettek. Hanem ezen, *még ma sem helyesen s tüzetesen összesámlált*, százakra menő «Adalék» közt – sajna – kevesebbnél is kevesebb van olyan, mely Manlius sajtójára s hat nyomdahelyére vonatkoznék. A mit kiböngésznem sikerült, ime itt közlöm azon egyéb ide tartozó vonatkozásokkal s pozitív följegyzésekkel, melyek Manlius életére s működésére némi világosságot deríteni alkalmasak.

Szabó Károly maga közli a «Magyar Könyvszemle» 1882-iki (VII-ik) évfolyamában «Régi könyvészeti adalékok»-at, melyek 218-ik szám alattinak ezt a pótlékát szintén már belevettem az 55 nyomtatványba: R. M. K.-tára I. kötetéhez:

Peterdi Pál Báthori Sigmondnak... győzhetetlen nyeresegeről Thergovestia alatt, stb. Nyomtatott Nímet Vyvarat Manlius Janos által. Anno M.D.XCVI. (6 számozatlan levél.)

A «Magyar Könyvszemle» 1883. (VIII-ik) évfolyama 101. és következő lapjain Fehérpatak László a német-ujvári szt.-ferenczrendiek zárdája könyvtáráról értekezvén, sajnálatára megállapítja, hogy e rendház irataiban s könyvtárában a szakkutató «hiába keres adatokat Manliusnak a XVI. század második felében ott virágzott *vándornyomdájára*».²⁵ – Ha a XVI-ik századbéli magyar nyomdászok közül egynehányat még egy oly nagytudományú hivatásos szaktudós is, minő a magyar nemzeti muzeum jelenlegi igazgatója, jóhiszeműségében vándornyomdásznak tart: azzal bepecsételve látom azon, már többször kifogásolt alaphibáját hazai nyomdászatunk történetének; de bármily tekintélyes s hatalmas legyen is magyar hivatásos bibliografusaink díszes gárdája; nekem, a laikus szakírónak van annyi bátorságom e tudós gárdával szembeszállni s odakiáltani az uraknak, hogy nagyot tévednek, egyelőre Manliust véve védelmembe e lealacsonyító elnevezés ellen. E tekintetben a már kifejtett

²⁵ Talán inkább így: a XVI-ik század *utolsó negyedében és a XVII-iknek első négy évében*, a mi bízást pontosabb időmeghatározás. Az én részemről viszont csak azt konstatalem, hogy a magyar nemzeti muzeum akkori tudós könyvtárára, most pedig érdemes igazgatója, szintén vak *hive s hirdetője* a magyarországi «*vándornyomdászok*» ma már tarthatatlan epithetonjának, vagyis jobban kifejezve – meséjének.

álláspontomra hivatkozom. – Ugyanezen értekezésében közli a tudós szerkesztő úr, hogy kutatásai közben ezen zárda könyvtárában egy eddigelé teljesen ismeretlen Manlius-féle 1584-iki németujvári nyomtatványt fedezett fel. Ez a Clusius-féle növényyszó-jegyzék, mely a Manlius-féle törzsbibliográfiában már közölve van.

Ugyancsak a «Magyar Könyvszemle» 1887-iki (XII.) évfolyama 131–135-ik lapján jeles szakbúvárunk, Kropf Lajos a Deschamps műve nyomán,²⁶ kilencz oly régi magyarországi nyomtatványt közöl, melyet Szabó Károly örökbecsű nagy könyvészeti műve 2 kötetében nem említ. Közte van az adalékként általam már közölt: «De ratione instituendi puerorum» című is (8-r.), Gyssingae (Német-Ujvár) excudebat Joannes Manlius. 1584. «Ezen munka – mondja közlő – bibliografusaink előtt teljesen ismeretlen.» A forrásul idézett francia szakmunka, szerzőjéről tudván (bár meg nem nevezi magát a címlapon, de a szakbibliografia ismert nevét Deschamps Pál személyében), hogy legjavarésében csak Németh Jánosnak²⁷ avult adatait használta s így munkája a magyarországi nyomdászat történetére nézve csak úgy hemzseg a téves adatoktól: ezen németujvári Manlius-féle nyomtatványt csak fentartással lehet Manlius sajtója alól kikerültnek elfogadnom. De a mennyire Deschamps Willer könyvárús jegyzékére hivatkozik, érdemes e nyomtatvány igaz voltát puhatolni.

A mint Manliusnak azon magyar nyomtatványai sorozatában már közöltem, melyek mások költségén nyomattak sajtóján, a Szabó Károly R. M. K.-tára I. 315-ik száma *kiegészítéseképen* tudós Kropf Lajos ugyancsak a «Magyar Könyvszemle» 1889. évi (XIV-ik) folyama 358. lapján közli a következő címet: Beust Joachim. Kezbeli Könvetske Az iol es boldogvl valo meg halasnac Mestersegéről... Magyarra forditattot Magyar Istuan, Saruar Praedikator által, stb. Nyomtatattot Saruarat. Az Tekintetes es Nagysagos Nadasdi Ferentz Wr költségen. *Manlivs* János által: Anno M.DC. (9 számozatlan és 14 számozott levél.) Teljes példánya a British Museum könyvtárában.

A Ballagi Aludár²⁸ szerkesztette «Irodalomtörténeti közlemények» második évfolyama 310–324-ik lapjain Ráth György illustris szaktudósunk s bibliophilunk ily című tanulmányt közöl: «A felső-magyarországi kryptokálvinisták hitvitázó irodalmáról.» E rendkívül becses és érdekes tanulmány ide tartozó része így szól: «...1587-ben Manlius *vándornyomdájában* (tehát te is Brutus fiam?!) Monyorókeréken Creutzer (György, neérei protest. lelkipásztor) kinyomat egy Késmárk városához intézett német körlevelet (Sendbrief-et), melynek címe (ugyancsak Ráth György által a «Magyar Könyvszemle» 1891-iki [XVI.] évfolyamában is bemutatva) ez:

Creutzer (Georg). Sendbrieff Georgii Creutzers ahn einen Ersamen vnd weisen Rath vnd der gantzen Christlichen Gemein der Stadt Kaismarkt u. s. w. (igen drasztikus cím-folytatással). Gedruckt zu Eberau durch Johannem Manlium. Anno 1587.

Hogyan került Creutzer Sendbrieff-je a Manlius monyorókeréki nyomdájába, erről ugyancsak Ráth György ad felvilágosítást fenti értekezésében, midőn elmondja, hogy Creutzer Neéréről, a felvidék meglehetősen messze részéről Csepregre került lelkésznek, a protestáns Nádasdy Ferencz uradalmára. – Csepreg és Monyorókerék pedig szomszédos helységek. E cím különben már ott szerepel Manliusnak 55 nyomtatványa közt.

Hodinka Árpád dr. a «M. Könyvszemle» 1892/3-iki folyama 221. és következő lapjain ismerteti két naptárt, mely Manlius németujvári és siczi nyomdájából került ki. Az előbbinek csak egy címlap nélküli példánya levén ismeretes, mely a Batthyány hercegi család könyv-

²⁶ Dictionnaire de géographie ancienne et moderne à l'usage du libraire et de l'amateur de livres etc. Paris, 1870.

²⁷ Idézett latin nyelvű magyarországi nyomdászat története. Pest, 1818.

²⁸ Nem-e talán Aladár? A szedő.

tárában őriztetik Körmenden; ismertető csak így adhatja colophonját: Vyuarat. Nyomtatta Manlius János. – Közlő ezen 1584-re szóló naptárt annyiban nem mutatja be helyesen, hogy nyomtatási idejét is 1584-re teszi, holott magától értve *naptáraknál* nyomtatási évnek annak megelőzőjét szoktuk venni, melyre a naptár szól. E naptár 26-ik lapján (mindenesetre a nyomdásztól) latin ajánlólevél áll Nádasdy Tamáshoz, Datae in Vyvar 12 Octb. (1583). A bemutatott példány csonka, a mennyiben a 35. lappal megszakadt. – A Hodinka Árpád dr. által fennebb jelzett helyen ismertetett második naptárt Manlius Siczen 1592-ben (nem 1593-ban) nyomtatta s adta ki ily czímen: M.D.XCIII | Esztendőre Való | Calendariom stb. Siczen nyomtatta Manlius János.²⁹ A 25. lapon áll: «Az könyvnyomtató az olvasónak istentul minden iot kiuan.» – Szinte egyetlen csonka példánya a fent jelzett könyvtárban.

Főnnebb a maga helyén már kifejeztem csodálkozásomat a fölött, hogy egy ily agilis nyomdászkiadó, mint Manlius, ne foglalkozott volna a naptárkiadással is! – S ime az ott kifejezett sejtelmemet Hodinka A. dr. buzgó kutatása valóvá teszi. Manliusunk naptárt is szokott volt kiadni! – Eddig ugyan csak a németujvári 1584-re s a siczi 1592-re szólót sikerült felfedeznie a könyvbúvárlatnak; de hogy az ezen két év közötti időközben Manlius szintén adott ki naptárt, ez majdnem biztosra vehető, sőt nemcsak 1584–1598-ra valót, de azontúl valót is, melyet utóda, Farkas Imre is szakadatlan folyamatban jelentette meg.

Bibliografiaiilag ennyi az egész, a mit a «Magyar Könyvszemle» (a már közlött adalékokkal) 1887-től 1901-ig terjedő évfolyamaiban Szabó Károly R. M. K.-tára I. és II. kötetéhez való adalékokképen találni lehet. Az erre fordított roppant fáradalmas munka bizony nem áll semmi arányban az eredményhez! Még csak annyit sem birtam elérni, hogy *egyezőnek* találjam szám tekintetében böngészetem eredményét a «Magyar Könyvszemle» 1886. folyama 206. és következő lapjain *statistikailag* ismertetett azon 400-nál is több adalék Manlius nyomdahelyeire vonatkozó nyomtatványai számával, mely csak az egy keresztúri nyomdahelynek négy nyomtatványt juttat. Én csak *hármát* bírok felmutatni; ez különben onnan ered, hogy a négy nyomtatvány közt egy már nem a Manlius sajtóját, hanem utóda, Farkas Imre nyomdáját megilleti.

E helyütt szükségesnek tartom még egyszer visszatérni az általam eleintén ténylegesnek elismert, de tanulmányaim további folyamán már megtámadott Manlius-féle *varasdi* nyomdahelyhez. S erre Hellebrant Árpád, hazai bibliografusaink egyik legkiválóbb tudós művelője készlet, ki a «Magyar Könyvszemle» már fennebb idézett 1886-iki folyama 206. és következő lapjain közzé tett statisztikai ismertetésében Szabó Károly R. M. Könyvtára II-ik kötetének a nyomdahelyek szerinti kétféle ismertetésében Varasd mellé (1587, 2 nyomtatvány), az első helyen a «*Pergosich által*» jelzöt teszi nyomtatóképen (mert hiszen statisztikája ezen része a magyarországi *könyvnyomtatók* működési helyeit tünteti fel!); a másik helyen pedig, hol a nyomtatványokat a városok betűrendjében sorolja elő, ugyancsak Varasd (1587) mellé megint csak Pergosich János nevét teszi nyomtatónak. Pedig hogy ez tévedés, már bebizonyítottam. Pergosich, Varasd jegyzője és protestáns írója csak kiadója lehetett a kérdéses varasdi két nyomtatványnak; de nyomtatója Manlius János volt, ki e két nyomtatványt egyik könyvárusi üzletútja alkalmával, de nem a saját nyomda-szerelvényeivel, hanem a Varasdon szünetelő gróf Zrinyi György nedeliczi nyomdája szerelvényeivel nyomtatta ki. Hellebrant Árpád tévedése tehát nyilvánvaló. Különben jeles bibliographusunk ugyancsak ezen statisztikai ismertetésének egy másik helyén sem nyújt kifogástalan adatokat, a mennyiben például nagybecsű s érdekes összeállításainak azon részében, melyben a nyomdahelyeket

²⁹ A függőleges vonások az úgynevezett sorjelzők, melyekre némely bibliografusaink s a mint látszik, Hodinka Á. dr. is súlyt fektet. Ezzel ugyan nem lesz szemléltetőbb a könyvczím, ha csak hű reproductióját nem adjuk! Szerző.

kronológiai sorrendben tünteti fel, a *sárvárinak* csak a régebbjét, t. i. csak az 1539-iki Erdősi János és Abadi Benedekét említi, ellenben a későbbi Manlius János korabelit (1602) – talán éppen «divina inspiratione»: hogy a sárvári csakugyan költött nyomdahely – egész említetlenül hagyja! Hogy azonban az állítólagos Manlius-féle varasdi nyomdahely kérdésének a tisztázásához nálamnál hivatottabb szakférfiaknak s különösen azoknak nyújtsak módot, kik talán a horvát nyelvben járatlanok (hát ugyan miért ne lehetnének ilyenek is?!), itt közlöm «Arkiv»-ja I-ső kötetének 149–50-ik lapja szerint a varasdi nyomdára vonatkozó, általam horvátból lefordított adatait: «Iliriának a 16-ik század közepén még egyetlen egy nyomdája sem volt. A régi horvát nyomdák, mint például a senji (senjska drukania) már 1507 vagy 1508-ban, a zágrábi már 1527-ben és a rečki már 1531-ben beszüntették működésüket. Ezt tapasztalván Zrinyi György, a szigetvári hős fia, horvát bán, a reformatio híve s pártolója és a délszláv nép szellemi élete s irodalmának felélesztője, egy új nyomda felállítását határozta el. 1570 körül *meghívta Hofhalter Rudolfot* a közeli Lendváról, ki aztán Zrinyi birtokán *Nedeliczen* állította fel a bőkezű gróf költségén az új nyomdát. Nedelicz Csákovárról négy óra, Varasdról pedig csak egy fél órai távolságban fekszik. Itt nyomatta ki Hofhalter Bucic Mihály protestáns könyveit horvát nyelven, melyek közül a «Novi Zakon» (az új testámentom) s a «Krstyanki Nauk» (a kereszt. katechezis) Miksa királynak ajánlva maradtak ránk. 1574-ben jött ki Hofhalter sajtója alól Verbőczy István Hármaskönyvének egy horvát nyelvre fordított kiadása ily impressummal: Vu Nedelišću pritiskau po Rudolfu Hofhalteru 1574. (ívrétben). Hogy ezenkívül milyen könyvek jöttek ki – folytatja Kukuljevic – a nedeliczi nyomdából, nem tudatik. Hofhalter innen Nagyváradra költözvén, a Zrinyi-féle nyomda a szomszédos Varasdra téttetett át, *melyen aztán* – mint alább látni fogjuk – *Manel nyomdász* 1587-ben két könyvet nyomtatott ki. Hogy Manel szinte Zrinyi György meghívására jött-e Varasdra. vagy más valakiéra, biztosan nem tudatik. Mégis annyi biztosra mondható, hogy a gazdag gróf Zrinyi nyomdáját, ezen drága kincsét nem adta el másnak. Ugyisint nem lehet kételkedni, hogy Zrinyi György nyomdájában sokkal több művek nyomattak, mint a mennyiről van ma tudomásunk. Zrinyi 1603-ban halt meg. Halála után Horvátországnak ismét nem volt nyomdája egész Ritter Pál (Vitesovič) idejéig, vagyis 1696-ig.»

Eddig Kukuljevic jeles horvát történetbúvárunk. Ezen adatok alapján mondtam aztán nézeteimet az állítólagos Manlius-féle varasdi nyomdáról. Hogy helyesen mondtam-e el, azt ítélje meg az elfogulatlan, a régi téves álláspontokkal szakítani tudó szakkritika.

S most folytassuk, illetve végezzük be a «Magyar Könyvszemle» gazdag termésű földjén eszközlött adattárlozatunkat. Eddig ugyan aránylag csak kevés kalászt birtunk összegyűjteni. De ezen elég szegényes «Adalékok»-ért bő kárpótlást nyújt, mert sokkalta fontosabb és becsesebb, azon egy adat, mely ugyancsak a korábbi «Könyvszemle» 1899-iki évfolyama 4-ik füzetében (a 414-ik lapon) közölve van H. D. által. Ez másolata, illetve csekély részlete azon jegyzőkönyvnek, melyet a dunántúli superintendenciának³⁰ Csepregben 1630 június 4–5-én egyetemes gyűlése vett fel, s melyben említés történik a Manlius János-féle nyomdáról. Az ide vonatkozó részecske imígy hangzik: «Gregorius Manlius contra Emericum Farkas de haereditate Typographicae certat; hic vincit, quia mediam partem per uxorem, matrem prioris, adquisivit, pro dimidia 60 fl. solsvit.»³¹ Amily szűkszavú és kurta e följegyzés, éppoly bőbeszédű a szaktörténelmi buvárral szemben, s amint abban még a hivatásos szakíró sem fedezi fel igen rendkívüli fontosságát és becsét: éppígy a practikus nyomdászattörténeti kutató legott tisztában van aziránt, hogy e rövidke följegyzés Manliusnak nemcsak családi életére, de főképen nyomdájának halála utáni sorsára vet teljes világosságot s szétosztatja az a fölött eddig uralkodott homályt, sőt megerősíti mindazt, amit e tekintetben Manlius haláláról és

³⁰ Az idézett helyen sajtóhibából supiadienciának.

³¹ E feljegyzés található a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában a Fol. Lat. 2077. kézirat 92. lapján.

nyomdájá azutáni sorsáról mondtam. Magyarul a fenti följegyzés így szól: Manlius Gergely Farkas Imre ellen (a fent említett csepregi egyházi közgyűlés előtt) örökségi jogát a Manlius-féle nyomdára keresi s erre igényperrel él. Amaz (t. i. Farkas Imre) győz, (azaz neki ítéltetik a nyomda tulajdonjoga), miután a nyomda felerészét (Manlius) feleségétől, amannak (t. i. Manlius Gergelynek) anyjától megvette s a vételár felerészét 60 forinttal kifizette.»

Hát először is Manliusnak a családi viszonyaira nézve nyerünk hiteles adatokat, mely viszonyokat mindeddig mély homály fődte. Tudjuk most már, hogy nős ember s egy Gergely nevű fia volt. Hogy nem Magyarországon nősült meg, hanem még Laibachban, vagy éppen még oda való letelepedése előtt (1562), már hozzávetőleg közlött élete korából megítélhetjük. De hogy Gergely fia nem tanulta meg apja művészetét s nem segítette őt abban apja előhaladott korában, ez nem szenvedhet kétséget, mert ha tanult nyomdász és könyvárus lett volna, apja halála után (1604) édes anyja nem kényszerült volna az üzletet, ha csak egy részben is eladni Farkas Imrének. Különben lehetett ő tanult nyomdász is, de huzamosb időn át a külföldön dolgozván mint segéd, csak apja s anyja halála után jött vissza Magyarországra, talán éppen csak szülei örökségét keresendő. De mert nem vagyok barátja a sok hypothezisnek, ezt mint mellékes dolgot nem is firtatom tovább.

Farkas Imre nyomdász, mint a fenti följegyzésből látható, a Manlius nyomdájának csak a felerészét vette meg. Én ezt olyképen vagyok hajlandó magyarázni, hogy özvegy Manlius Jánosné 1604-től 1608-ig a nyomdát Farkas Imre művezetővel folytatta, s ez évben történt a tulajdonosnő és a művezető közt az a megállapodás, hogy az utóbbi olyformán társul lépett be az üzletbe, hogy annak egy felerészét szerződésileg biztosította magának. Hogy ennek fejében az egy felerésznyi tőkeberuházás csak 120 frt lett volna, melyre Farkas az egyik felét (60 forintot), fizette ki üzlettársának, özv. Manlius Jánosnének, ez kissé érthetetlen dolog, mert eszerint az egész nyomda becsértéke nem lett volna több 240 forintnál. Az ám, csak hogy Farkas Imrénk nemcsak a készpénztőkéjét számította fel az alkunál, hanem szellemi s két keze munkatőkéjét is, ami aztán érthetővé teszi az alku tárgyát képező nyomda becsértékének illetően alacsonyra tett kiszabását. Ő dolgozott, ő fáradozott azontúl egyedül, s az özvegy csak a haszonban volt részese az üzletnek. – Öröklési jogát Manlius Gergely (János fia) csak 1630-ban keresi Farkas Imrén, tehát valószínűleg csak édes anyja halála után. Hogy ezt neki a csepregi convent nem ítéltette oda, ezt nagyon természetesnek találom. Különben Manlius üzletutóda, Farkas Imre már 1608-ban saját cége alatt folytatja a nyomdát s könyvkereskedést, amint ezt a Kereszturott (1608-ban) nyomtatott s 1609-re szóló Kalendáriuma bizonyítja. Ami az ő további, szinte elég viszontagságos pályafutását illeti, ez már nem tartozik dolgozatom keretébe.

Végezetül nem győzöm ismételni azon forró óhajtásomat, hogy a hivatásos szaktörténeti bűvárok ne csak napvilágra hozzák a roppantul szétszórt s nehezen hozzáférhető rejtékhelyeken lappangó, ide vonatkozó adatokat, hanem hogy azokat a mai előrehaladott bibliográfia és szaktörténelem követelményeihez képest, no meg a szerénységem által e dolgozatommal inaugurált *új irányban* kritikailag fel is dolgozzák.

Nem a régi nyomdák s tulajdonosaik *minél nagyobb mennyiségében* iparkodjunk kitüntetni egykori szellemi életünk leghathatósabb eszközét: a magyar nyomdászatot, hanem a történeti valóság leplezetlen képében. Amúgy sem voltunk mi aránylag s az ezernyi gátló okok dacára sem oly szegények e művészetben s testvére: a magyar könyvkereskedelemnek hazánkban egykor kifejtett tevékenységében, hogy szégyenkeznünk, kendőznünk, *nagyítanunk* lenne szükségünk egykori szellemi életünk segédeszközeit, a már fejlettebb nemzetek gazdagságával szemben. «Historia veritatem petit»; történelmi igazság nélkül csak önnön magunkat ámítjuk, s mások előtt – hazugsággal élve – nem szerzünk nemzetünknek becsületet! Utóvégre is, ha e téren sem lehettünk a multakban gazdagabbak, mint sok egyébben sem voltunk azok, a művelt nyugattal szemben, legalább iparkodjunk *őszinték* és *igazak* lenni! Ezzel aztán már

inkább szerzünk nemzetünknek becsületet, semmint merev és konok konzervativizmusunkkal, melyet azonban a történelem szelleme meg nem tűr, még akkor sem, hogyha hazánk legelső s legtekintélyesebb szakfőrfiai is tudva nem tudva, s akarva nem akarva, sötét homályban hagyják nemcsak a saját nemzetük érdekelt közönségét, de különösen az előrehaladtabb külföld szaktudósait is.

S. A.